

HOLLAND

nummer 1
42ste jaargang * 2010

Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijke uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts Holland, Archeologische Kroniek en de reeks Hollandse Studiën uitgeeft. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van het Erfgoedhuis Zuid-Holland. Holland, Historisch Tijdschrift en Archeologische Kroniek worden kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de Hollandse Studiën gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M. Anema (eindredactie), S. Bijker, C. van Bochove, F. Deen, M. v. Drunen, C. Gaemers, M. Kamphuis, P. van de Laar (chef redactie), H. Laloli, A. Nobel, D. Onnekink, G. Rommelse, M. v. Rossum, I. van Tuinen, J. Zuijderduijn, K. Zweerink.

Kopij voor Holland, Historisch Tijdschrift en Hollandse Studiën moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, dhr. J. Zuijderduijn, Theda Mansholtstraat 28, 2331 JG Leiden, hollandhistorischtijdschrift@hotmail.com. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl. Publicaties ter bespreking of aankondiging in Holland gaarne zenden aan de boekenredacteur: M.C.F. van Drunen, Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Postbus 90701, 2509 LS Den Haag, mcf.drunen@mindef.nl.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en ledenadministratie: Historische Vereniging Holland, Postbus 2260, 1200 CG Hilversum, e-mail: hollandleden@verloren.nl, telefoon: 035-6859856 (Uitgeverij Verloren).

Contributie: € 35,- per kalenderjaar, na ontvangst van een contributienota te storten op bankrekening 59.03.46.075 (ABN-AMRO Bank) t.n.v. Historische Vereniging Holland Ledenadministratie te Hilversum.

Nieuwe leden krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift Holland toegezonden.

Losse nummers: bestellen bij Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl. Themanummers (€15,-) zijn te vinden op www.verloren.nl.

Hollandse Studiën: delen in de serie Hollandse Studiën en het Apparaat voor de geschiedenis van Holland kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van Holland.

De redactie van Holland heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, M. Anema, wenden: Argonautenstraat 62^I, 1076 KS Amsterdam, e-mail: mariekeanema@gmail.com.

Foto omslag:

Zeldzaam koepelgraf uit 1709, gebouwd voor de overleden vrouw van de Hollandse gouverneur Johannes van Steelant (1659-1716), Nagapatnam, India. Zie de rubriek Metamorfose in dit nummer over Hollands erfgoed in India. Foto: M. van Rossum, 2009.

ISSN 0166-2511

© 2010 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Holland, Historisch Tijdschrift

Driemaandelijkse uitgave van de Historische Vereniging Holland

Tweeënveertigste jaargang

Hilversum 2010

‘De borgers komen uyt alle steden met requesten’

Pamfletten, petities en de transformatie van politieke cultuur in de late 17de eeuw

Het Rampjaar 1672 was een breekpunt in de Nederlandse geschiedenis. In de late 17de eeuw verschoof de Nederlandse politieke cultuur van een relatief gesloten politiek (de ‘Ware Vrijheid’) in de richting van een publieke politiek, waarbij bestuurders hun plannen en beleid in toenemende mate moesten verantwoorden aan een anoniem (lees)publiek. Deze verandering was niet enkel een gevolg van langlopende processen als toenemende welvaart, urbanisatie en geletterdheid van de bevolking. De ontwikkeling van publieke politiek raakte in een stroomversnelling tijdens het Rampjaar 1672, toen een aantal krankzinnige gebeurtenissen, waaronder bloedige oproeren (vooral in Holland) en de moord op de gebroeders De Witt, werden gecombineerd met een explosieve stijging van het aantal politieke publicaties en de opkomst van een nieuw medium: de gedrukte petitie.

Als de Amerikaanse historicus Steve Pincus met zijn meest recente boek de vinger aan de pols van historiografische ontwikkelingen heeft, dan maakt ‘de revolutie’ de komende jaren een comeback in wetenschappelijk onderzoek. In zijn 1688. *The First Modern Revolution* (2009) beargumenteert Pincus dat de Engelse Glorieuze Revolutie moet worden gezien als de eerste moderne revolutie, ondanks eeuwen van overeenstemming over het non-revolutionaire karakter van deze gebeurtenis.¹ Als het aan Pincus ligt, betekent dit geenszins een terugkeer naar de revolutiegerichte geschiedschrijving van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, waarin de zoektocht centraal stond naar emancipatoire bewegingen van sociale klassen die streefden naar gelijkheid. Het is zeer de vraag of het voor het historisch onderzoek naar deze periode bijzonder behulpzaam is dat Pincus zijn vlag stevig in het begrip ‘modern’ plant, maar de methode van de Amerikaan biedt bewonderenswaardige resultaten. Hij geeft de wensen en doelen van de revolutionairen en het bijbehorende publiek debat een vooraanstaande plaats in zijn verhaal en laat daarmee zien hoe vruchtbaar de combinatie van onderzoek naar politieke communicatie en populaire politiek kan zijn.² Even interessant is de verwijzing die Pincus naar de Nederlandse Republiek maakt. De Republiek was een voorbeeld voor Engelse revolutionairen, schrijft hij.³ De implicaties van zijn methode en deze opmerking zijn interessant, want dit tijdvak kende nog een bekende non-revolutie: het Rampjaar 1672.

1 S.C.A. Pincus, 1688. *The first modern revolution* (Yale 2009).

2 Cf. J. Stern, *Orangism in the Dutch Republic in word and image, 1650-75* (Manchester 2010); T.N. Corns, ‘Radical pamphleteering’ in: N.H. Keeble (red.), *Cambridge Companion to Writing of the English Revolution* (Cambridge 2006) 71-86; M. Knights, *Representation and misrepresentation in later Stuart Britain. Partisanship and political culture* (Oxford 2005); J. Peacey, *Politicians and pamphleteers. Propaganda during the English Civil Wars and Interregnum* (Aldershot 2004); J. Raymond, *Pamphlets and pamphleteering in early modern Britain* (Cambridge 2003); T.C.M. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old regime Europe 1660-1789* (New York 2002); D. Zaret, *Origins of democratic culture: printing, petitions, and the public sphere in early modern England*, (Princeton 2000); W. Frijhoff en M. Spies, 1650. *Bevochten eendracht* (Den Haag 1999); J. Walter, *Understanding popular violence in the English revolution. The Colchester plunderers* (Cambridge 1999); A. Halasz, *The marketplace of print. Pamphlets and the public sphere in early modern England* (Cambridge 1997); T. Harris, ‘Problematising Popular Culture’ in: T. Harris (red.), *Popular culture in England c. 1500-1850* (Londen 1995) 1-27; H. Schilling, ‘Civic republicanism in late medieval and early modern German cities’ in: H. Schilling (red.), *Religion, political culture and the emergence of early modern society. Essays in German and Dutch History* (Leiden/New York/Köln 1992) 3-59; C.E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht/Boston/Lancaster 1987); J.M. Hayden, ‘The uses of political pamphlets: the example of 1614-15 in France’, *Canadian Journal of History/ Annales Canadiennes d’Histoire* 21 (1986) 143-65.

3 Pincus, 1688, 49-90.

Historici waren het lang eens over de futiele invloed van het Rampjaar op de periode die daarop volgde, op dezelfde manier dat de Glorieuze Revolutie al drie eeuwen de reputatie van een onrevolutionaire coup d'état heeft. Er viel na 1672 immers geen veranderde samenleving te ontdekken. In de traditionele historiografie waren de oproeren van het Rampjaar geen populair gedragen strijd waarin het zittende regime omver werd gestoten door mensen die een nieuwe politieke constellatie installeerden. Lang was het Rampjaar in het collectief geheugen een intense uitbarsting van partij-, dan wel factiestrijd, die eigenlijk alweer voorbij was voordat de winter van dit gewraakte jaar was bereikt.⁴

De vroegmoderne geschiedschrijving is het tijdperk van Daan Roorda's *Partij en Factie*, de belangrijkste exponent van dit denken, echter al een tijd ontgroeid. Historici hebben de politieke ontwikkelingen van de 16de tot de 18de eeuw opnieuw bekeken en zijn tot de conclusie gekomen dat meer groepen dan alleen regenten politiek actief waren en dat politieke debatten tussen bestuurders en 'gewone mensen' van grote invloed waren op de gebeurtenissen.⁵ De geschiedschrijving over het Rampjaar is hierbij om onbekende redenen enigszins overgeslagen.⁶ Sterker nog, als we op de laatste bijdrage over 1672 zouden moeten koersen, lijkt de politieke cultuur van het laatste kwart van de 17de eeuw zich juist te sluiten: politiek werd in deze vertelling het speelveld van een steeds kleiner wordende groep (Orangistische) regenten.⁷ 1672 is in dit verhaal wel degelijk een keerpunt in de ontwikkeling van Nederlandse politieke cultuur, echter in de richting van een quasi-monarchie onder leiding van Willem III. Voor een groeiend belang van het publiek politiek debat lijkt hier geen plaats.⁸

Tijdgenoten uit de 17de eeuw dachten hier anders over. De Engelse ambassadeur William Temple deed bijvoorbeeld vlak na het Rampjaar een poging de Nederlandse politieke cultuur te verklaren. Hij omschreef het feit dat het lokale bestuur zich moest schikken naar de dominante opinie in het publiek debat als een van de fundamenten van Nederlandse politiek. Dit was volgens Temple in het bijzonder het geval als het om de aanstelling van nieuwe magistraten ging. Lokale regenten, zo stelde Temple, '[tried] to maintain their authority with less popular envy or discontent, [by giving] much to the general opinion of

- 4 D. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1961); Cf. P. Geyl, 'Democratische Tendenties in 1672' in: *Pennestrijd over Staat en Historie. Opstellen over de Vaderlandse Geschiedenis aangevuld met Geyl's levensverhaal* (Groningen 1971).
- 5 E. Palmen, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en verlichting in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2009); J. Pollmann en A. Spicer, *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke* (Leiden 2007); H. van Nierop, 'Private interests, public policies: petitions in the Dutch Republic' in: A.K. Wheelock en A. Seeff (red.), *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age* (Newark 2000) 33-39; A. van Dixhoorn, "'Voorstanders van de vrije wetten". Burgerbewegingen in Arnhem en de Republiek tussen 1702 en 1707', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25, 1 (1999) 25-54; A. Duke, 'Dissident Propaganda and Political Organization at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands' in: Philippe Benedict (red.), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585* (Amsterdam 1999) 115-32; M. Prak, 'Burghers into citizens: urban and national citizenship in the Netherlands during the revolutionary era (c. 1800)', *Theory and Society* 26, 1 (1997) 403-20; P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994); R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17e en 18e eeuw* (Baarn 1982).
- 6 Uitzonderingen zijn A. Munt, 'The impact of the rampjaar on Dutch golden age culture', *Dutch Crossing* 21, 1 (1997) 3-51; Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994.
- 7 L. Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2009).
- 8 Het idee van de ontwikkeling van een quasi-monarchie tussen 1672 en 1702 kent een lange traditie. W. Troost, *Stadhouderkoning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 98; M. van der Bijl, *Idee en Interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen 1981); Roorda, *Partij en Factie*, 240-48; L.J. Rogier, 'De Ware Vrijheid als oligarchie, 1672-1747' in: J.G. van Dillen e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden VII* (Utrecht/Antwerpen 1954) 195-213; G.H. Kurtz (red.), *Haarlem in het rampjaar 1672. Kort verhaal van de burgerlijke oproeren, voorgevallen binnen Haarlem* (Haarlem 1946) 7.

the people in the choice of their magistrates’.⁹ Temple was zeker niet de enige tijdgenoot die er zo over dacht. Integendeel, zijn opvatting lijkt zeer breed gedragen. Dit blijkt uit opmerkingen uit correspondenties, dagboeken en politieke aantekeningen, maar misschien nog wel meer uit de alom aanwezige pamfletliteratuur.¹⁰ Er is voldoende reden om aan te nemen dat de tweede helft van de 17de eeuw – en in het bijzonder het Rampjaar 1672 – een doorbaak betekende op het gebied van publieke politiek en publieke opinie. Alleen al tijdens het Rampjaar verschenen 1600 van deze politieke drukwerken in een oplage die bij benadering ergens tussen de één en twee miljoen stuks heeft gelegen.¹¹ Een van de auteurs van deze populaire publicaties schreef over het Rampjaar: ‘Wat regende ’t alom Pasquillen door het lant.’¹²

Een apart deel van deze politieke drukwerken kan dienen om de politieke cultuur van deze periode te pijlen: de petitie (afb. 1). Het indienen van een petitie, ook bekend als rekest of verzoekschrift, was tijdens de vroegmoderne tijd in West-Europa een wijdverbreide manier voor burgers en onderdanen om toch invloed uit te oefenen op (lokaal) bestuur. De petitie was voor beide partijen (overheid en bestuurde) een uitstekende manier om conflicten gezamenlijk op te lossen. De problemen waarover deze verzoekschriften meestal handelden, waren stedelijke problemen als de indeling van de publieke ruimte, infrastructuur en het economisch leven. Petities waren typisch collectieve ondernemingen. Groepen inwoners kwamen bij elkaar om een rekest op te stellen, vaak met behulp van een advocaat die ervoor moest zorgen dat de overheid op de juiste manier werd aangesproken. Aan het indienen van een rekest waren eveneens strikte regels verbonden. De meest aanzienlijke van de groep rekestranten dienden de handgeschreven petitie in, waarbij zij zichzelf als ‘supplianten’ omschreven. Zij droegen hierbij vaak hun mooiste kleding. De rekestranten deden er alles aan om zich netjes en gehoorzaam op te stellen, terwijl zij de magistraten tegelijkertijd het idee wilden geven dat het verzoekschrift afkomstig was van mensen die serieus genomen dienden te worden.¹³

Normaal gesproken waren deze rekesten niet politiek van aard. Dit veranderde in tijden van crisis, zoals tijdens het Rampjaar. Er veranderde in 1672 nog iets. Petities werden nu niet meer alleen aan de desbetreffende overheid aangeboden, ze verschenen ook in druk op de markt voor politieke publicaties. Indieneren van een petitie erkenden normaal gesproken de overheid waar zij hun verzoekschrift aan gaven als hun autoriteit. Door petities in druk te verspreiden verschoof deze autoriteit naar het anonieme publiek van pamfletten. Deze gedeeltelijke machtsoverdracht ging niet ongemerkt voorbij aan ambtsbekleders, die al snel neppetities op de markt brachten om steun voor hun plannen te veinzen.¹⁴ In het laatste

9 W. Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (Londen 1673) 109.

10 M. Reinders, *Printed pandemonium. The power of the public and the market for popular political publications in the early modern Dutch Republic*, ongedrukte PhD-thesis (Rotterdam 2008).

11 Zie voor een revisie van het pamflet als bron voor politieke geschiedenis: F. Deen e.a. (red.), *Pamphlets and politics*, te verschijnen (Leiden 2010).

12 *Wederlegging-gedicht, Van het Lasterschrift, Genaemt, Verhael van 't voornaemste* (Knuttel 10387, 1672) 7.

13 Cf. M. Prak, ‘Corporate politics in the Low Countries: guilds as institutions, 14th to 18th Centuries’ in: Catharina Lis e.a. (red.), *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation* (Aldershot 2006); Knights, Representation; A. Wood, *Riot, rebellion and popular politics in early modern England* (New York 2002); G. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001); P. Knevel, *Het Haagse Bureau. 17de-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001); Zaret, *Origins*; Van Nierop, ‘Private Interests’; M. van der Bijl, *Idee en Interest*; S.J. Fockema Andrea, *De Nederlandse Staat onder de Republiek* (Amsterdam 1969).

14 Cf. Peacey, *Politicians and Pamphleteers*, 252; Harris, ‘Propaganda and Public Opinion’, 66; Zaret, *Origins*, 233.

Afb. 1 Utrechtse burgers dienen een petitie in aan hun vroedschap. Atlas van Stolk (11737).

kwart van de 17de eeuw kwam dit in de Nederlandse Republiek overigens nog niet op grote schaal voor. Het leeuwendeel van de gedrukte petitieën was daadwerkelijk afkomstig van burgercollectieven. Deze petitieën waren meer nog dan pamfletten de ‘draggers van publieke opinie’ en waren tijdens het Rampjaar zo snel (en uit het niets) opgekomen als het politieke (massa)medium bij uitstek voor verontwaardigde burgers, dat een tijdgenoot de Republiek in dit jaar omschreef als ‘de borgers komen uyt alle steden met requesten’.¹⁵

Staan de opmerkingen van William Temple en zijn pamfletschrijvende tijdgenoten daadwerkelijk haaks op het beeld dat de Republiek zich na het Rampjaar in de richting van een quasi-monarchie begaf? Geenzins. Na het Rampjaar deden zich namelijk twee simultane ontwikkelingen voor: in de kringen van het hof van Willem III en bij een aantal regenten viel een beweging te bespeuren die inderdaad naar politieke afsluiting neigde. Tegelijkertijd werden bestuurders tijdens de jaren zeventig en tachtig van de 17de eeuw in toenemende mate gedwongen hun beleid te rechtvaardigen voor een anoniem publiek dat met veel enthousiasme deelnam aan een – in vergelijking met de periode voor het Rampjaar – geïntensiveerd, nationaal politiek debat. De deelnemers aan dit debat, voornamelijk burgers, waren sinds 1672 op een iets andere manier over zichzelf gaan denken. Een burger was in de 17de eeuw voornamelijk een politieke en juridische categorie in de samenleving. Een burger had burgerrechten in een stad en had daarmee rechten en plichten die bij deze positie

15 [†] *Hollandts Venezoen in Engelandt gebackten, Wederleyt* (Knuttel 10618, 1672) 7.

hoorden. Burgers betaalden belastingen en zorgden voor de leefbaarheid en veiligheid in een stad, onder meer door deel te nemen in een schutterij. Mensen die een politiek ambt ambieerden, moesten vrijwel altijd burgerschap kunnen aantonen.¹⁶ Deze kenmerken maken burgerschap tot een uiterst lokaal fenomeen. Tijdens het Rampjaar omschreven burgers uit verschillende steden en provincies zichzelf in toenemende mate niet meer enkel als een lid van een lokale gemeenschap, maar als één groep met politiek zeggenschap. Het is deze door gedrukte petities in gang gezette verandering, een transformatie van lokaal naar ‘nationaal’ burgerschap, die voor een ingrijpende wijziging in de Nederlandse politieke cultuur heeft gezorgd. Om deze verandering te verklaren moeten we terug naar de gebeurtenissen van het Rampjaar.

Burgerschap als fundament

In januari 1672 debatteerde een groep regenten over de toekomstige benoeming van de prins van Oranje als kapitein-generaal van het leger en admiraal-generaal van de vloot. Op dat moment kon geen van hen voorspellen dat het beroep dat zij op het publiek van politieke publicaties deden slechts enkele maanden later zou leiden tot felle tegenstand van een politiek participerende middengroep die gezegend was met de macht van het politiek oordeel. En waarom zouden ze ook? Er waren wel eerder politieke debatten geweest, zelfs over onderwerpen die zo licht ontvlambaar waren als een eventuele aanstelling van de prins van Oranje in het Nederlands bestuur. Nooit had een dergelijk debat echter tot een gelijktijdig oproer geleid in meerdere steden en meerdere provincies. Niet eerder beschreven de Nederlandse burgers zich als één groep die recht tegenover de bestuurders van de Republiek stonden. Waarom gebeurde dit wel in 1672? Voor het antwoord op deze vraag is het noodzakelijk dat we rekening houden met de onwaarschijnlijke snelheid waarmee de Republiek sinds het voorjaar van het Rampjaar richting afgrond gleeed. Zonder de uitermate succesvolle en gelijktijdige invasie door Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen, zouden Nederlandse regenten niet de noodzaak hebben gevoeld zo snel mogelijk het gat te dichten dat door achterstallig onderhoud in de defensie van de Republiek was geslagen.¹⁷

Het versterken van de verdediging kostte zoveel geld dat niet alleen snel nieuwe belastingen moesten worden geheven, ook was het de bedoeling dat de Nederlanders zelf meehielden met het opwerpen van verdedigingsbolwerken en het verdiepen van loopgraven. Burgers moesten er zelfs rekening mee houden dat zij persoonlijk de vijand te lijf moesten. Om deze moeilijke boodschap te verzachten, benadrukten regenten in hun propaganda burgerschap als het fundament van het Nederlands bestuur. Verschillende publicaties verschenen waarin het publiek van pamfletten werd opgeroepen om vooral snel belastingen te betalen en mee te werken aan de verdediging van de Republiek.¹⁸ Er werden daadwerkelijk burgers

16 J. Kloek en K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002); H. Hendrix en M. Meijer-Drees, *Beschaaftde Burgers. Burgelijkheden in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 2001); M. Prak, ‘Burghers into citizens’, 403-20. Cf. P. Riesenbergh, *Citizenship in the Western tradition*. Plato to Rousseau (Londen 1992).

17 Er zijn meerdere uitstekende verhandelingen over de militaire geschiedenis van het Rampjaar. J.W. van Sypesteyn en J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland in 1672-1673. Bijdragen tot de staats- en krijgsgeschiedenis van het vaderland* (’s-Gravenhage 1850); R. Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen 1972); Panhuysen, *Rampjaar 1672*.

18 Cf. J. Borstius, *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland* (Knuttel 10008, 1672); *Eenvoudig Burgerpraatje* (Knuttel 10014, 1672); J. de Huybert, *Placcaet Van de Edele Mogende Heeren Staten van Zeelandt, Nopende het heffen van een Contributie ende Leeninge. Van gewerckt Goudt en Silver, Middelburg* (Knuttel 10031, 1672); *Aenspraecck Tot het Gedreygde*

naar het oostelijk front gestuurd. Jammer genoeg voor deze regenten had deze onderne-
ming niet zozeer tot resultaat dat de verdediging van de Republiek merkbaar beter werd.
Wel gaven zij aan een zeer grote groep burgers aanzienlijke ammunities voor een rechtvaardiging voor oproeren, die niet veel later op tientallen plaatsen in de Republiek zouden uitbreken. In deze rechtvaardigingen waren bestuurders en bestuurden door een contract gebonden. Zolang beide partijen zich aan alle bepalingen in het contract hielden, mochten overheden belastingen heffen en besturen, terwijl burgers hun privileges mochten genieten. Er was ook een spiegelzijde aan deze rechten. Beide partijen moesten aan hun plichten voldoen. Overheden moesten de stad, provincie en Republiek beschermen en ‘goed bestuur’ leveren, terwijl burgers hun overheden moesten gehoorzamen en, zo stond het expliciet in meerdere pamfletten, belastingen betalen en in geval van nood bijdragen aan de bescherming van het gebied.¹⁹

Nadat de legers van Frankrijk, Münster en Keulen de provincies Gelderland, Utrecht en Overijssel binnen enkele tientallen dagen hadden veroverd en aansluitend de resterende provincies Holland, Zeeland, Groningen en Friesland dreigden binnen te vallen (en, zo dacht men, te vernietigen), waren burgers het erover eens dat een groot aantal regenten geen goed bestuur had geleverd. De burgers zelf hadden zich wel aan hun deel van het contract gehouden. Hadden zij niet netjes hun belasting betaald? Hadden zij niet geholpen met de verdediging? Hadden burgers niet eigenhandig meegevochten? Het contract was, wat deze burgers betrof, verbroken. Aangezien burgers, zoals een groot aantal pamfletschrijvers beweerde, wel aan alle politieke voorwaarden hadden voldaan, hadden zij ook het recht verworven om deel te nemen aan politieke beslissingen. Zij namen vooral de taak op zich om het overheidspersoneel te zuiveren van slechte elementen. In vrijwel alle steden ontstonden oproeren. Overal verschenen groepen burgers voor het stadhuis. In hun handen hielden zij hun gedrukte politieke wensenlijstjes.

Twee petitiegolven

Het Rampjaar kende twee verschillende golven van gedrukte petitieën, die overeenkwamen met twee golven oproeren in de meeste steden van de provincies Holland, Zeeland en Friesland. Er was een groot verschil tussen deze twee petitiegolven en in dit verschil ligt de verklaring waarom in de Republiek na het Rampjaar een op een nationaal politiek debat gebaseerde politieke cultuur ontstond die naast de quasi-monarchale aspiraties van het Oranjehof kon bestaan en die voor een onaflatend politiek debat tussen bestuurders en bestuurden zorgde tijdens de jaren zeventig en tachtig van de 17de eeuw.

Nederlant. Si Dens Nobiscum, Quis Contra Nos? (Knuttel 10026, 1672); Jacob Vinck, Aanspraak aan alle Voorstanders der Vryheit van de verenigde Nederlanden, Amsterdam (Knuttel 10027, 1672); O.J. Coopmans, *De Geest van Bato, aen de Vrye Nederlanden*, Amsterdam (Tiele 5813, 1672).

19 Cf. *Wacht-Praetje, Tusschen een Sarjant, Adelborst en Schutter. Gehouden over de oude Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, in der selver Wachthuys aen de Uytrechtse Poort, den 1 September 1672* (Knuttel 10564, 1672); *Kort Verhael, van den Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie* (Knuttel 10264, 1672); *Copie van een Brief, Geschreven uyt Rotterdam aen N.N. Licentiaet in de Rechten tot Dantzigh: Behelsende in 't korte 't Geene in de Vereenigde Nederlanden sedert den Jare 1648, tot den Jare 1672 voorgevallen is, raeckende de Manieren en Maximen van Regeringe en Oorspronck der tegenwoordige Onheylen, de selvige in desen Jare door de verderffelijcken Oorlogh der Koningen van Frankrijk en Engelandt overgekomen, Rotterdam, (Knuttel 10479, 1672); Eenvoudig Verhael Der gemeene Boots-Gesellen, Van het Schip Hollandia, Gedaen aen sijn Hoogheyt den Heere Prince van Orange, Wegens de beroerten, die in 't herwaerts komen, in dat Schip zijn geresen. Hier achter is bygevoeght een Bootsmans-Praet Voor Bootsmans-Recht. Als mede den Natuurlijcken Echo, uytgegalmt over 't eyndt van Cornelis en Ian de Wit, nevens de Verhemelde Geest van de Heere van Buat, &c.* (Knuttel 10302, 1672); *Zee-mans Praetje, Voorgevallen Tusschen een Hoogh bootsman en Schieman, Gepast op de tegenwoordige gelegentheyten van Hollandts Oorlogh en schielijcken Nederganck* (Knuttel 10234, 1672).

De eerste golf begon eind juni. Op dat moment had paniek zich als een olievlek over de Republiek verspreid. Dit was grotendeels het gevolg van de snelle verspreiding van nieuws over het grote aantal steden in Gelderland, Overijssel en Utrecht dat zonder noemenswaardige tegenstand in handen van de vijand was gevallen. Verhalen over verraad werden steeds talrijker, evenals een roep om de directe benoeming van de prins van Oranje tot het ambt van stadhouder; een ambt dat sinds de dood van Willem II in de meerderheid van de Nederlandse provincies onvervuld was gebleven, door de ‘tyranieke tendenties’ van de laatste stadhouder.

Op 29 juni 1672 dacht een groep Dordtenaren een eind te maken aan deze paniek, door de plaatselijke magistraten te dwingen de prins van Oranje naar hun stad te halen om hem zonder langer uitstel tot stadhouder te benoemen. Een dag later gebeurde exact hetzelfde in Haarlem, Schiedam, Rotterdam en Delft. De overige steden in Holland en Zeeland volgden binnen een week. Deze oproeren verliepen vrijwel overal op dezelfde manier en, zoals meerdere bronnen beweren, er was contact en overleg tussen burgers uit verschillende steden over de te volgen koers.²⁰ Naast overeenkomsten in de manier waarop deze rellen werden uitgevoerd, waren er ook grote overeenkomsten in de grieven, wensen en eisen die burgers in verschillende steden via petitie bij hun overheden indienden en die, nadat zij onder drukpersen waren gelegd, binnen een mum van tijd over de Republiek waren verspreid. Het simpele feit dat een burger uit Middelburg door het lezen van een gedrukte petitie wist wat enkele dagen eerder door andere burgers in Leeuwarden of Amsterdam was geëist en vice versa, zette een intensivering van het politiek debat en daarmee de transformatie van Nederlands burgerschap in gang.²¹

De meeste van de 59 eisen en grieven die tijdens de eerste golf op politieke wensenlijstjes verschenen, waren gebaseerd op twee zorgen. Ten eerste eisten burgers ‘goed bestuur’ van hun regenten door een systeem van politieke verantwoordelijkheid voor te stellen dat was gebaseerd op van tevoren vastgestelde criteria. Zo eisten burgers de publicatie van hun rechten en privileges, wilden zij de jaarlijkse belastinguitgaven inzien en wilden zij weten wat hun afgevaardigden in de politieke vergaderingen van provincie en generaliteit hadden gezegd. Deze laatste eis was bijzonder gevaarlijk, aangezien meerdere delegaties eind juni in de Staten van Holland hadden voorgesteld om met de Franse vijand te onderhandelen over een mogelijke vrede. Alleen al de geruchten over deze mogelijke onderhandelingen zorgden voor een luid en duidelijk ‘verraad’ in pamfletten. Burgers wilden nu exact weten wie wat had gezegd, voorgesteld en besloten, zodat individuele regenten verantwoordelijk konden worden gehouden. Daar kwam nog bij dat de rekestreerders burgers stelden dat zij in de

20 P. Valkenier, *‘t Verwerde Europa I* (Amsterdam 1742) 684-85.

21 Tijdens de eerste petitiegolf verschenen de volgende petitie in druk: *Coppe Van Request aen de Ed. Achtb. Heeren Burgermeesteren, Schepenen, en Raden der Stadt Middelburgh, met een Apostille daer op* (Knuttel 10159, 1672); *Oprechten Eysch, en versoek, van de Borgerye, aen de Magistraet der Stadt Gorcom* (Petit 3960, 1672); *Request Aen Sijn Hoogheydt, den Heere Prince van Orange*, (Knuttel 10211, 1672); *Request Vande Amsterdamse Borgerye Aen Zijn Hoogheydt, den Heere Prince van Orangie Stadthouder van Holland, Capit. En Ad. Generael* (Knuttel 10213, 1672); *A. van Citters, Artyckelen, welcke versocht zijn van de vroomme Burgers der Stadt Middelburgh, van hare Ed. Achtbare Magistraet, Middelburg* (Tiele 6081, 1672); *P. Coorne, Aensprake Uyt naem der Kerckken van Zeelandt, als oock Onder die, des Classis van Walcheren in 't bysonder, aen Sijn Hoogheydt den Heere Willem-Henrick de III. Prince van Oranje, &c. Bestaende In een geluckwenschinge over sijn Hoogh-gedachte Hoogheydts bevorderinghe tot die aensienlijcke Charge van Stadthouder over de Provintie van Zeelant, &c, Middelburg* (Knuttel 10256, 1672); *A. Couwenhove, Versoek Gedaen aen de E.E. Heeren Burgermeesteren ende Vroedschappen der Stadt Rotterdam, door de gemeene Burgerye der selver Stede, op den 8 Julij 1672. Ende aen haer ter selver tijdt toegestaen, ende alsoen oock gepubliceert, Rotterdam, (Knuttel 10145, 1672); C. Pous, Breden-Raedt dan xj. Julij '672. Gehouden binnen der Stadt Zierc-zee* (Knuttel 10162, 1672).

Afb. 2 Het moordtoneel op 20 augustus 1672. Atlas van Stolck (G10198).

toekomst veel beter moesten worden geïnformeerd over de politieke gang van zaken om dit soort gedrag te voorkomen.

Een tweede thema in de eerste golf petitie's was de prins van Oranje. De bulk van deze eisen stelde dat de benoeming van de prins van Oranje tot het ambt van stadhouder noodzakelijk was voor de toekomst van de Republiek. Rekestranten beargumenteerden dat het stadhouderschap een cruciaal ambt was dat zijn waarde in de geschiedenis van de Republiek meermaals had bewezen. Dit ambt was de afgelopen twintig jaar onterecht door Johan de Witt en zijn mannen van de 'Ware Vrijheid' afgeschaft, zo beweerde negentig procent van de rekestranten die eind juni en begin juli hun petitie's indienden en in gedrukte vorm verspreidden.²²

De eerste golf petitie's was in ten minste één opzicht succesvol: de prins van Oranje werd tijdens de eerste dagen van juli door vrijwel alle steden en later ook door de provinciale staten in Holland en Zeeland tot stadhouder benoemd. De maatregelen om bestuur controleerbaar en bestuurders persoonlijk verantwoordelijk te maken werden vooralsnog in de ijskast gezet. Er werd veel beloofd, maar nog niet bijzonder veel ondernomen. De oproeren verdwenen dan ook niet. Integendeel, zij verhevigden zelfs in zo'n sterke mate, dat op 20 augustus Johan en Cornelis de Witt, die op dat moment persoonlijk verantwoordelijk werden gehouden voor de miserabele omstandigheden, in Den Haag door een grote groep burgers werden vermoord (afb. 2). In de nasleep van de moord werden honderden bestuurders uit hun ambt gezet. Tegelijkertijd overspoelde een tweede golf petitie's de Republiek. Deze golf was een stuk groter in aantal en de eisen en grieven verschilden van datgene wat in juni en begin juli was geëist. De petitie's van de tweede golf kwamen uit Leeuwarden,

22 Zie voetnoot 18 voor deze petitie's.

Sneek, Middelburg, Veere, Zierikzee, Tholen, Vlissingen, Goes, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Haarlem, Delft, Leiden en Dordrecht. In totaal stelden de burgers in deze steden 170 verschillende eisen.²³ Waar gingen de eisen en grieven in de tweede golf petities over? Bovenal waren de burgers bezig met het installeren van een nieuw bestuur nadat het bestuur van de ‘Ware Vrijheid’ was verwijderd. Aangezien het op dit moment volstrekt duidelijk was dat tientallen, zo niet honderden ambten binnen enkele dagen beschikbaar zouden worden, kunnen we deze eisen samenvatten als ‘de juiste mannen op de juiste plek krijgen’.

Waar kwamen deze eisen in de praktijk op neer? Burgers wilden *een* (niet noodzakelijkerwijs *de*) stem in de beslissing voor het aanstellen van nieuwe magistraten en vroedschapsleden. Daarnaast wilden zij zelf het bestuur van hun schutterijen aanstellen. Voor het eerste project verschenen vele lijstje met kandidaten die in de ogen van de burgers die de lijstjes hadden opgesteld geschikt waren om de vrijgekomen ambten te vervullen. Aangezien de Nederlandse Republiek geen officiële erfelijke opvolging of een politiek monopolie van de adel kende, moest een ambt in de woorden van tijdgenoten worden gevuld door de meest ‘bequaeme en aansienlijcke’ burgers.²⁴ Om bekwaamheid voor bestuur te bepalen, onderzochten rekestranten de verschillende karakteristieken van de archetypische goede bestuurder. Aangezien deze burgers een bestuur met ingebouwde beschermingsmechanismen tegen verval in oligarchie voor ogen hadden, was vertrouwen een van de meest bediscussieerde thema’s. Wanneer konden de deelnemers aan een maatschappij hun leven in handen leggen van hun regenten?

De eerste oplossing voor dit vraagstuk lag voor de rekestranten voor de hand: alle nieuwe regenten moesten burger zijn in de gemeenschap die zij bestuurden. Meer voorwaarden voor bekwaamheid voor bestuur waren de juiste religieuze overtuiging (op dat moment de ware gereformeerde religie), welvaart, een uitgebreid politiek netwerk en, uiteraard, de juiste ideologische denkwijze.²⁵ Er bestaat geen twijfel dat politieke ideologie (Orangisme) op dit moment van groot belang was voor deze burgers. De meeste regenten die openlijk de Ware Vrijheid hadden gesteund en de prins van Oranje hadden gedwarsboomd werden nu onbekwaam voor politiek bevonden. Daarom is het des te opvallender en van grote betekenis dat de prins van Oranje, Orangisme en het ambt van de stadhouder nauwelijks meer voorkwamen op de gedrukte petities die tijdens de tweede golf verschenen. De mensen waarvan wij lang hebben gedacht dat zij handelden vanuit een rotsvaste, bijna aangeboren liefde voor de prins van Oranje, vonden op hun politieke wensenlijstjes geen plek meer voor Willem of zijn belangen. Waar in juni en juli nog meer dan negentig procent van alle petities een of meer eisen over de prins of het stadhouderschap bevatte, daalde dit getal naar 5 op 170 eisen in augustus, september en oktober 1672. Om het belang en de implicaties van deze verandering te onderstrepen: op hetzelfde moment dat deze petities in druk verschenen, werden de contouren van een nieuwe Orangistische propagandacampagne zichtbaar waarin werd voorgesteld om de prins tot het soevereine ambt van graaf van Holland te be-

23 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van deze campagne M. Reinders, *Het Rampjaar 1672*, te verschijnen (Amsterdam 2010).

24 Cf. J. Hartman e.a. (red.), *Public office, private demands. Capability in governance in the seventeenth-century Dutch Republic* (Newcastle 2009).

25 Voor een uitgebreide uiteenzetting van dit bekwaamheidsstreven zie: M. Reinders, ‘Capability and the transformation of Dutch citizenship’ in: Hartman e.a., *Public offices, 176-198*.

noemen. Deze benoeming zou van de dienaar van staten, de stadhouder, een volledig soevereine vorst hebben gemaakt.²⁶

Burgers die petitie publiceerden hielden zich ver van dit plan. Sterker nog, er verschenen pamfletten die de burgerbeweging van de tweede golf rechtvaardigden en tegelijkertijd de Oranjeplannen voor een soevereine graaf bekritiseerden.²⁷ Na augustus 1672 sloeg de burgerlijke propaganda (waar gedrukte petitieën deel van uitmaakten) een andere weg in dan Oranje-propaganda.²⁸ Door dit scheiden der wegen bleven gedrukte petitieën ook na het Rampjaar van belang, toen zij een middel werden voor oppositie tegen Oranje-regenten die met de hulp van de burgerbeweging in 1672 waren aangesteld. Het was dit schisma tussen burgerpetitieën en -pamfletten en Oranje-propaganda in de herfst van 1672 dat de transformatie van de Nederlandse politieke cultuur in de late 17de eeuw mogelijk maakte.

Veranderende politieke cultuur

Wat hield deze transformatie in? Ter illustratie volgen een paar voorbeelden uit de twee decennia die op het Rampjaar volgden. Toen het Frans leger Utrecht in 1673 verliet, stuurde de prins van Oranje de graaf van Hoorn naar Utrecht. Deze beloofde aan de inwoners van Utrecht dat ook in hun stad het bestuur gezuiverd zou worden, zoals een jaar eerder in Holland, Zeeland en Friesland was gebeurd. De burgerbeweging uit deze drie provincies werd in Utrecht dunnetjes overgedaan. Burgers dienden een petitie in bij de graaf van Hoorn, waarin zij meerdere veranderingen eisten en waarin zij aangaven wie zij geschikt achtten voor de vrijgekomen ambten. De burgers hadden de advocaat Anton Vermeer gevraagd om hun eisen netjes op papier te stellen, zodat zij de graaf op de juiste manier benaderden. De verschillende eisen behandelden dezelfde thema's als een jaar eerder in de andere provincies: bescherming tegen corruptie, de benoeming van de prins van Oranje tot stadhouder van Utrecht en een terugkeer naar de gereformeerde kerk. Misschien nog wel meer veelzeggend: ook deze petitie was gedrukt.²⁹ Als gevolg hiervan zorgde deze petitie voor een intensief politiek debat in de hele Republiek. Pamfletschrijvers uit verschillende delen van het land reageerden op de petitie en op elkaar, waarmee zij een ketting van opinies aan elkaar regen. Tegen 1680 werd de petitie uit Utrecht als 'het fameuse request' beschreven en waren politiek commentatoren het erover eens dat het niet alleen nieuw, maar ook typisch voor deze tijd was dat deze burgers als collectief hadden gehandeld.³⁰ De auteur van het pamflet

26 *Nodige Consideratien op den tegenwoordigen tijdt, En een krachtige beweegh-reden, dienende tot opweckinge van alle Vaderlandtsliedende Ingesetene van Hollandt* (Knuttel 10597, 1672); *Requeste Voor de groote Vergaderinge van 't gemeene Volck deses Lands Aen sijn Hoogheydt den Prince van Orange*, (Tiele 6506, 1672); *Het Hollandts A.B. Boeck, Toe-geeygent Aen Alle Liefhebbers van het Vaderlandt* (Knuttel 10598, 1672); *De Spreekende Geesten van Jan en Cornelis de Wit, Afgesonden door Marcurius, Uyt d'andere Werrelt* (Knuttel 10404, 1672); *Het Nieuwe Engels en Frans Verkeerbert. Gespeelt voor die van Ceulen en Munster, Amsterdam* (Van der Wulp 4958, 1672).

27 Cf. *Remonstrantie Aen sijn Hoogheydt den Heere Prince Van Orange: Door de welgeintentioneerde Burgers der Stad Vlissinge* (Knuttel 10579a, 1672).

28 Zie voor een uitgebreide versie van dit verschijnsel: M. Reinders, 'Burghers, orangists and "good government": popular political opposition during the "Year of Disaster" 1672 in Dutch pamphlets', *The Seventeenth Century*, 23, 2 (2008) 315-346.

29 *Aerdigh request aen sijn excellentie grave van Hoorn, gouverneur over de provincie van Vtrecht* (Knuttel 11194, 1674). Cf. *Geaugmenteerde autentijcke lyste, vande namen der personen die het request geteyckent hebben, 't welck sy aen Zijn Excelltie den grave van Home, &c. overgelevert hebben* (Knuttel 11191, 1674). Everard Booth, een regent uit Utrecht die in deze jaren een dagboek bijhield, beweerde dat deze petitie afkomstig was van officieren van de schutterij en andere aanzienlijke burgers. J.A. Grothe, 'Dagelijksche Aantekeningen gedurende het verblijf der Franschen te Utrecht in 1672 en 1673, gehouden door Mr. Everard Booth' in: *Berigten van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* (Utrecht 1857) 150.

30 *Historisch verhael van het gene is voor gevallen tot Utrecht in de maent van november des jaers 1673 aengaende het teyckenen van het fameuse request* (Knuttel 11739, 1680).

Afb. 3 Zoals deze spotprent van Johannes Rothe uit 1674 laat zien, was er na 1672 wel degelijk ruimte voor kritiek op Willem III in pamfletten, petities en spotprenten. Atlas van Stolk (2568).

Ernstig Verzoek, die in 1675 zijn eigen tijd probeerde te karakteriseren, stelde: ‘het [ging] met het verkiesen van de Nieuwe Magistraten op dien tijd heel anders als voorhenen.’³¹

Een jaar later probeerde de prins van Oranje ook in Gelderland een soeverein ambt te verkrijgen. Hertog van Gelderland en graaf van Zutphen moest hij worden. Dit plan, dat niet door de prins zelf werd voorgesteld, maar waarvan inmiddels wel overtuigend is aangetoond dat Willem er de drijvende kracht achter was,³² zorgde voor zo’n overweldigende tegenstand, zowel van politici in de verschillende bestuurlijke lichamen als de dominante opinie in het publiek debat, dat de prins en zijn hofhouding snel van het plan afzagen en deden

³¹ Ernstig verzoek aan alle inboorlingen van Europa (Knuttel 11318, 1675), 6-7.

³² H.H. Rowen, *The Princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge 1990) 139-140; A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische Bewegingen in Gelderland 1672-1795* (Amsterdam 1973) 32.

alsof het nooit was gebeurd; net zoals in 1672 met de campagne om de prins tot graaf van Holland te benoemen. De prins publiceerde bijvoorbeeld een pamflet waarin hij verklaarde dat het nooit zijn bedoeling was geweest om de soevereiniteit te 'usurperen'.³³ Zoals wel eerder is opgemerkt, heeft deze campagne iets kapot gemaakt in de relatie tussen Willem en de Nederlanders (afb. 3).³⁴

Na 1675 kwamen burgers in verschillende steden en verschillende provincies en de stadhouder steeds meer tegenover elkaar te staan. De tweede golf petitieën in 1672 kunnen we daarom beter niet langer als een Oranjerevolutie omschrijven. In plaats daarvan is het beter deze petitieën te zien als een prelude van een zich transformerende politieke cultuur die tot bloei kwam in de jaren zeventig en tachtig van de 17de eeuw en waarin burgers niet bang waren om de degens te kruisen met de man en de beweging die zij in 1672 nog vol vuur hadden gesteund, toen zij samen de oligarchische tendenties van de aanhangers van de Ware Vrijheid hadden bestreden. Na 1672 aarzelden dezelfde burgergroepen geen moment om zich te verzetten tegen het gevaar van verval tot tirannie, dat in het handelen van de prins van Oranje school. In essentie waren deze burgers nog steeds op zoek naar een manier waarop de Nederlandse politiek het beste zou werken: zij waren op zoek naar goed bestuur. Zoals een figuur in een dialoog uit 1684, toen de prins van Oranje in een felle strijd met Amsterdam was verwickeld, zijn eigen tijdperk samenvatte: 'Ick wil meede toesien en goet Prins blijven, voor soo veel de Vryheyd kan leyden'.³⁵

Als al iets de relatie tussen Nederlandse burgers en de prins van Oranje tijdens het laatste kwart van de 17de eeuw samenvat, dan is het strijd om rechten en privileges. De publieke debatten over dit onderwerp liepen over van verwijzingen naar het Rampjaar en gingen gepaard met gedrukte petitieën en pamfletten waarin de burgerbeweging en verschillende nieuwe oproeren weer werden gerechtvaardigd. In 1677 publiceerde een groep burgers uit Deventer bijvoorbeeld een petitie waarin het Oranjeplan om het aloude mechanisme om nieuwe magistraten in deze stad aan te stellen, af te schaffen hevig werd bekritiseerd. Willem had een poging gedaan om het gebruik dat de 'gesworene gemeente' geconsulteerd moet worden af te schaffen. Deze burgers (de petitie was ondertekend door 22 representanten van de burgers in Deventer) verklaarden dat de manier waarop zij magistraten kozen de grondslag voor hun vrijheid was die zij niet bereid waren op te geven.³⁶

Een jaar later verscheen in Enkhuizen op 25 februari een resolutie van de prins van Oranje in druk. De publicatie was gebaseerd op een klacht van een groep schutters uit Enkhuizen, die naar de prins waren gestapt om hun beklag te doen over het feit dat hun rechten en privileges te grabbel waren gegooid. Meer precies stelden deze burgers dat de eisen en grieven die in het Rampjaar tijdens de tweede petitiegolf aan de orde waren gekomen, de afgelopen jaren weer waren verkwanseld. Zo wachtten deze burgers nog steeds op de publicatie en ingebruikname van de resolutie van 26 augustus 1672 waarin stond dat de prins van Oranje, of 'burgers zelf' (dit was een vrij radicale interpretatie van deze resolutie) een wetverzetting

33 De Staten van Hollandt (Knuttel 11338, 1675).

34 Rowen, *The Princes of Orange*, 139-140.

35 Kaegh Discours, (Knuttel 12188, 1684) 8.

36 *Deductie voor de gesworene gemeente der stadt Deventer, aen de heere prince van Orange, &c. Overgegeven* (Knuttel 11513, 1677). Cf. *Consideratien ende redenen, daer by de nootsaekelijckheyt van de stadhouderlijcke regeringe in desen Staet ende Republique wordt aangewesen, &c. dienende mede tot beantwoordinge, ofte refutatie van de Deductie by de gemeens-luyden van Deventer aen syn hoogheyt overgelevert, en met den Druck gemeen gemaect* (Knuttel 11514, 1677); *Aenmerkingen op de consideratien, en redenen, met dewelcke het recht der steden Deventer, Campen, Swol geimpugneert wort* (Knuttel 11515, 1677).

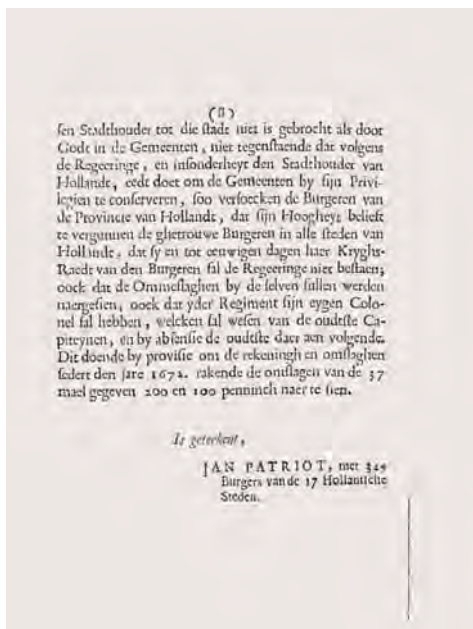
konden afdwingen als dit noodzakelijk was. Daarnaast was in Enkhuizen vrij veel misgegaan met het aanstellen van ‘bekwame’ bestuurders. Zo had een man met de naam Jacob Conpostel een plek in de vroedschap gekregen, ondanks het feit dat hij nog geen dertig jaar oud was. Deze burgers vonden hem als gevolg ‘onbekwaam’. De burgers waren dan ook zeer verbaasd toen bleek dat deze Jacob Conpostel in 1677 tot burgemeester werd benoemd. Daarbij was zijn oom Jan van Gent op dat moment eveneens burgemeester van Enkhuizen, terwijl teveel bloedverwanten in een stadsbestuur als reden voor politieke onbekwaamheid van deze familieleden gold. Ten slotte was Hendrik Schaek ook nog toegelaten tot de vroedschap, terwijl deze persoon niet in Holland was geboren, wat hem in dit geval uitsloot van politieke ambten in Enkhuizen. Als we de reactie van de prins van Oranje op deze petitie bekijken, blijkt dat het Oranjehof zich wel degelijk bewust was van het feit dat het bestuur verantwoording af diende te leggen over haar beslissingen. Het feit dat de reactie van de prins van Oranje in druk verscheen toont aan dat deze verantwoording in de arena voor publiek debat plaatsvond. Willem stelde de burgers in het gelijk en verklaarde dat de magistraten in Enkhuizen het probleem moesten oplossen.³⁷

De verandering van de Nederlandse politieke cultuur blijkt ten slotte uit Amsterdam in 1684, waar Willem met het plaatselijk bestuur overhoop lag over het wel of niet aanstellen van 16.000 soldaten die de Spanjaarden in de Zuidelijke Nederlanden in hun strijd tegen Frankrijk moesten steunen. De prins en raadpensionaris Gaspar Fagel, die het plan als hoogst noodzakelijk zagen, probeerden Amsterdam te overtuigen door achter de schermen politieke druk uit te oefenen en door het pamfletpubliek aan te spreken. Amsterdam en het publiek waren beide niet overtuigd en weigerden mee te werken. Tijdens dit debat verscheen een petitie van de hand van 350 burgers die beweerden zeventien verschillende steden in de provincie Holland te representeren. Deze mannen (als we voor het moment aannemen dat deze publicatie werkelijk door 350 personen was opgesteld) presenteerden drie klachten aan de prins van Oranje: ten eerste eisten zij dat er per direct een eind kwam een overheidsbemoeienis in het aanstellen van het bestuur van schutterijen. Ten tweede moest elk vendel van de schutterijen een eigen kolonel krijgen, die uit de meest ervaren kapiteins van de vendels gekozen moest worden, in plaats van de ‘vreemdelingen’ die nu vaak de leiding over deze eenheden kregen. Ten derde wilden zij de belastinguitgaven van de afgelopen twaalf jaar controleren.³⁸

Deze gedrukte petitie laat duidelijk zien hoe de politieke cultuur zich in de Nederlandse Republiek in dit tijdvak ontwikkelde als gevolg van een veranderd gebruik van politieke publicaties (afb. 4). Het is namelijk onwaarschijnlijk dat deze petitie in werkelijkheid het product was van 350 individuen uit 17 steden die samen waren gekomen om de tekst van een rekest te formuleren. Veel waarschijnlijker is dit een voorbeeld van een retorische truc van een pamflettist. Het is echter significant dat de schrijver van deze ‘gedrukte petitie’ die zich tegen Amsterdam verzette (de enige van de 18 stemmende steden in de Staten van Holland wier burgers zogenaamd niet meededen aan deze publicatie) deed alsof het hier om een publicatie ging die burgers uit zoveel verschillende steden representeerde. Klaarblijkelijk werd in 1684 een op een anoniem publiek gerichte petitie van burgers (niet als een groep

37 *Twee Missiven Van sijn Hoogheyt den Heeren prince van Oranje, d'Eene aen de Majestraet van Zierk-Zee d'Ander aen de Majestraet van Enkhuysen* (Knuttel 11624, 1678).

38 *Copje van een Request, Gepresenteert aen Sijn Hoogheyt, Door 350 Edele Burgeren van de 17 Steden van Hollandt*, (Knuttel 12183, 1684).

Afb. 4 Titelpagina's van gedrukte petitie's waren doorgaans simpel en zonder opsmuk. Knuttel (12183).

lokale privilegegenieters, maar als een groep uit een groot aantal verschillende steden) als een krachtig overtuigingsmiddel gezien in het publiek debat. Daar kwam nog bij dat deze petitie niet op zichzelf stond. Meerdere petities en pamfletten (vooral dialogen) verschenen in 1684 op de markt, petities die dezelfde groep burgers beweerden te representeren.³⁹ Volgens een fictief gesprek tussen twee mannen uit Den Haag en Amsterdam was de petitie van de 350 burgers ‘niet net gesteldt, maer is goet te verstaen en oock goet voor het algemeen’.⁴⁰ De Amsterdammer verwees expliciet naar ‘de burgers uit de 17 steden’ als één groep. Zoals uit het bovenstaande blijkt, is de verwijzing naar deze supralokale burgers als een groep met overeenkomende belangen en dus als een groep met politiek zeggenschap, van groot belang en een voorbeeld van de veranderde politieke cultuur in de Nederlandse Republiek na het Rampjaar 1672.

Conclusie

In een zoektocht naar geld en hulp voor de verdediging van de Republiek nodigden regenten en hun publicisten in de eerste maanden van 1672 ‘het publiek’ uit als een bepalende en zelfs oordelende macht in de Nederlandse politiek. Dit zette een aantal gebeurtenissen in gang die de Nederlandse politieke cultuur zou veranderen. De voornaamste verandering was dat Nederlandse burgers hun wensen, klachten, grieven en politieke opvattingen in een publiek debat kenbaar maakten door voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis petities te (laten) drukken. Het eerste, schrikbarende, resultaat van deze transformatie was de moord op Johan en Cornelis de Witt en de massale wetverzetten. Lang hebben we aangenomen dat de prins van Oranje het bestuur vervolgens overnam en de burgers die hem in het zadel hadden geholpen aan de kant schoof. Dit beeld verdient aanpassing. De prins zocht wel degelijk naar manieren om zijn politieke zeggenschap te vergroten, waarbij hij openlijke toespelingen op een mogelijke soevereine titel niet schuwde. Tegelijkertijd was er echter een tweede ontwikkeling: de mannen die zich tijdens het Rampjaar hadden doen gelden als ‘het fundament van het Nederlandse bestuur’ lieten zich niet zo gemakkelijk aan de kant zetten en zorgden er door hun inspanningen voor dat het nationaal politiek debat intensiverde en dat burgerschap zijn strikt lokale betekenis ontgroeide.

39 *Versoek aen den Staet, En aen sijn Hoogheyden den Heere prince Van Oranjen, Onsen Stad-houder* (Knuttel 12184, 1684); *Concept door de gemeene edelen, burgers en boeren, Staent op 't Pampier gebracht, en geresolveert in Zeelandt, den 1 May 1684* (Knuttel 12185, 1684).

40 *Schuyt Discours* (Knuttel 12186, 1684) 5.

Aardappelnoed

Amsterdamse arbeiders en het socialisme tijdens het Aardappeloproer van 1917¹

Het Amsterdamse Aardappeloproer van 1917 wordt in de literatuur veelal beschreven als een politieke strijd tussen twee arbeiderspartijen, de radicale Sociaal-Democratische Partij (SDP) en de meer gematigde Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP).² Eén aspect is daarbij onderbelicht gebleven: de samenwerking tussen de socialistische politiek en de arbeiders zelf. In dit artikel staat daarom de kloof tussen beide politieke partijen en de oproerige arbeiders centraal. De SDAP dacht de arbeiders in tijden van schaarste door levensmiddelenverdeling te helpen, de SDP door het maken van revolutie. Het optreden van de Amsterdamse arbeiders zelf laat hele andere ideeën en verlangens zien. De gebeurtenissen tijdens het Aardappeloproer worden in dit artikel gereconstrueerd, waarbij met name aandacht wordt besteed aan de acties op straat en de rol van gender hierin. Dit 'grassroots' perspectief biedt een belangrijke verklaring waarom het, ondanks de angst van tijdgenoten voor escalatie, in de zomer van 1917 niet tot een 'Aardappelrevolutie' kwam.

Woensdagochtend 4 juli 1917, ontving seinwachter J.C. Alders het bericht dat trein 8781 over een half uur het station van Amsterdam zou binnenrijden. Om half elf had hij het sein veilig moeten geven, zodat de machinist zijn reis kon voortzetten. Maar Alders weigerde dienst. De trein was volgeladen met militairen, die namens de nationale overheid de orde in de hoofdstad zouden komen herstellen. Door gebrek aan aardappelen was de Amsterdamse arbeiderspopulatie in opstand gekomen en aangemoedigd door revolutionaire socialisten en anarchisten plunderde zij schuiven, winkels en pakhuisen. In deze omstandigheden werden politie en soldaten met wantrouwen bezien: zouden zij zich bij de opstandige arbeiders aansluiten of toch schieten? Om de repressie van het beginnende oproer, al was het maar voor even, uit te stellen, besloot seinwachter Alders, lid van de (voornamelijk Nederlandse) Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV), een daad te stellen:

Ik meende dat ik dan [als hij de trein door zou laten] dienst verrichtte aan het militarisme en ook aan het kapitalisme. Deze daad was niet plotseling bij mij opgekomen en ook niet met een warm hoofd verricht, doch daarover verkeerde ik den geheelen dag al in een inwendigen tweestrijd. Ook was ik mij volkomen bewust dat hierop straf volgde en het geval als dienstweigering zou worden opgenomen. Ook wilde ik in deze niet langer meewerken aan de ellende des volks en vond ik dat er al genoeg soldaten en goudvinken in de hoofdstad aanwezig waren (zelfs te veel).³

De daad en motivatie waren haast te mooi om waar te zijn: een man uit het volk offerde zich weloverwogen op in de strijd tegen het militarisme en kapitalisme. Het leek de protesten over aardappeltekorten en andere ongemakkelijkheden van een neutraal land in oorlogvoerend Eu-

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn bachelorscriptie aan het Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden. Ik dank dr. Dennis Bos voor zijn enthousiasme, hulp en kritische opmerkingen bij mijn onderzoek.

2 Literatuur over de politieke strijd en de gevolgen van het oproer voor het socialisme: J.E. Burger, *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten, 1914-1918* (Amsterdam 1983); I. Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002); B. van Dongen, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (z.p. [Amsterdam] z.j. [1992]).

3 *De Vrije Socialist*, 14 juli 1917. 'Goudvink' verwijst naar de rijdende artillerie (ook wel 'gele ridders').

Afb. 1 Seinwachter J.C. Alders. De briefkaart werd vermoedelijk gepubliceerd door het anarchistische blad *De Vrije Socialist*. Stadsarchief Amsterdam.

ropa naar een hoger plan te tillen. De leider van de SDP, David Wijnkoop, telegrafeerde de *Pravda* van Lenin over dit staaltje van solidariteit en het anarchistische blad *De Vrije Socialist* publiceerde een heuse ansichtkaart met het portret van deze grote held.⁴ Het verhaal van Alders paste perfect in het socialistische plaatje van een oproer als opmaat tot revolutie (afb. 1). Centraal op de ansicht stond het beeld van de man, de staker, de dienstweigeraar, kortom: de revolutionair.

Het Aardappeloproer van 1917

Zeven julidagen was Amsterdam in de ban van een confrontatie tussen arbeiders, socialisten en gewapende macht; met als eindresultaat meer dan honderd slachtoffers, en ... aardappelen. Het Amsterdamse oproer duurde nog geen week, maar het protest stond in een bredere context. Ook al bleef Nederland gedurende de periode 1914-1918 neutraal, aan de gevolgen

⁴ A.J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967) 163. Gemeente Amsterdam Stadsarchief (hierna: GAA); Archief van de Politie nr. 5225 (hierna: Archief van de Politie), inv.nr. 4707, scannr. 00729000005: ansichtkaart. De datum op de kaart, 2 juli, komt overigens niet overeen met de datum die J.C. Alders zelf aangeeft.

van de Eerste Wereldoorlog kon het niet volledig ontkomen. Vanaf het uitbreken van de oorlog berichtten de Nederlandse kranten in toenemende mate over de tekorten aan voedsel in de oorlogvoerende landen, maar rond 1915 trof de voedselschaarste ook het eigen grondgebied. De Nederlandse overheid probeerde door de invoering van een distributiestelsel het gebrek van de eigen bevolking tot een minimum te beperken. In de Amsterdamse gemeentepolitiek speelde de SDAP-wethouder Floor Wibaut als wethouder voor Levensmiddelen een belangrijke organiserende rol.⁵

Pas in de zomer van 1917 kwamen voor Nederland de gevolgen van de oorlog krachtig samen. Het tekort aan aardappelen en onvrede over de situatie brachten grote troepen vrouwen op straat, op zoek naar achtergehouden voorraden of ladingen bestemd voor uitvoer naar het oorlogvoerende buitenland. Radicale socialisten zagen in de onvrede aanleiding om in opstand te komen en toen ook baldadige jongens en stakende mannen zich met de onlusten gingen bemoeien, liep de situatie uit de hand. Het oproer was een spontane uiting door de arbeiders, maar al snel poogden zowel de SDAP als de SDP de leiding naar zich toe te trekken. Het spontane voedseloproer, dat als protestvorm van het volk al sinds de 17de eeuw benut werd, vond in 1917 dus plaats binnen een ‘modern’ politiek kader. Voor de verhouding tussen voedseloproeren en vroege partijpolitiek is in de literatuur tot op heden nauwelijks aandacht.⁶

Hoe probeerden beide socialistische partijen de roerige arbeiders politiek te beïnvloeden, hoe brachten zij hun ideeën naar de massa? Wat was het politieke bewustzijn van de arbeiders zelf, wat wilden zij met hun oproer bereiken? Het conflict in de straten staat in dit stuk centraal. Deze benadering biedt uiteindelijk een antwoord op de vraag waarom het Aardappeloproer niet tot revolutie leidde. Het gender-aspect speelt hierbij een belangrijke verklarende rol.

Dit artikel begint met een analyse van de motivatie en tactieken van de arbeidersvrouwen waarmee zij in de zomer van 1917 de straat opgingen. Hoe de revolutionaire socialisten op dit vrouwelijk optreden reageerden, wordt hierna besproken. Vervolgens zal de toenemende socialistische inmenging in, en daarmee de politisering van, het spontane oproer worden beschreven. De gebeurtenissen op straat werden door deelname van stakende arbeiders en repressie door politie en militairen steeds gewelddadiger. Deze ontwikkeling wordt verklaard vanuit de oorlogsomstandigheden. Ten slotte komen de internationale context van het oproer en de gelijkenissen met de Russische Februarirevolutie aan de orde.

‘Z.M. den Aardappel!’

De ideologische motivatie die seinwachter J.C. Alders voor zijn dienstweigering gaf, was vermoedelijk een uitzondering. Veel van de arbeiders die tijdens het oproer hun stem lieten horen, waren – voor zover als dit te reconstrueren valt – niet ideologisch gemotiveerd. Zij staakten en namen deel aan de meer gewelddadige plunderingen. Hun belangrijkste drijfveer leek echter niet het ‘revolutie-maken’, doch het zekerstellen van verse aardappelen en een meer constante voedselaanvoer. Zelfs Alders maakte een uitstapje in zijn ideologisch

5 Vgl. F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam 1936) 179-204. Voor meer informatie over Amsterdam tijdens de Eerste Wereldoorlog: P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam deel IV: Tweestrijd om de hoofdstad, 1900-2000* (Amsterdam 2007).

6 De belangrijkste analyses voor de Nederlandse situatie zijn van Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).

Afb. 2 Vrouwen én mannen in de rij voor de Centrale Keuken aan de Vijzelstraat, 1918. Spaarnerstad Fotoarchief, Haarlem.

geïnspireerde betoog door te wijzen op de gaten in zijn schoenen en te klagen over de kleine portie rijst in de arbeidersmaag.

In dit opzicht vulden de acties van de mannelijke arbeiders de eisen van hun echtgenotes aan. Vrouwen speelden een dominante rol in de eerste dagen van het oproer. Het eindeloze wachten in de voedselrijen, de onmogelijkheid om een in hun ogen fatsoenlijk maal te bereiden, de onrechtvaardige transacties op de zwarte markt – dit alles deed de onvrede van de arbeidersvrouwen groeien. Dat daadwerkelijke honger de primaire oorzaak van het oproer was, lijkt niet aannemelijk.⁷ De bevolking was op de hoogte van de aanwezigheid van rijstvoorraden en kon bij de Centrale Keuken, een voorziening gecreëerd door de SDAP, tegen geringe betaling gerechten met rijst en zelfs zandaardappelen verkrijgen (afb. 2). De Keuken was vanwege het bedelingkarakter niet populair, maar er leek ook een ‘ingekankerde tegenzin’ tegen sommige gerechten te bestaan: ‘wanneer een menu van rijst, met vleesch of van peulvruchten werd opgedischt bleef men met het grootste deel zitten, dat dan verhuisde naar het Leger des Heils of naar Jeruël. De rasechte Hollander heeft nu eenmaal zijn hart verpand aan Z.M. den Aardappel!’⁸ Wél was het hongergevoel een overheersende herinnering aan de oorlogstijd, achteraf constateerde een enkeling dat zelfs in de Tweede Wereldoorlog het eten nog beter had gesmaakt.⁹

7 De definitie van ‘honger’ is natuurlijk relatief, maar er was in 1917 geen sprake van een daadwerkelijk tekort aan voedsel. De maaltijd van een arbeidersgezin was karig en arts en constateerden dat het vooral kinderen aan belangrijke voedingsstoffen ontbrak, maar tafereelen zoals tijdens de Hongerwinter van 1944-1945 bleven Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog bespaard. Vgl. B.H. Sajet en W. Polak, *Eene voedingsenquête in den mobilisatietijd* (Amsterdam z.j. [1916]).

8 P.H. Ritter, *De donkere poort*. Een boek, behelzende tal van persoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschouwingen, belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anedoten over Nederland in de jaren 1914-1918 (Den Haag z.j. [1931]) 155.

9 F. de Bruin, *Mijn jeugd in de Jordaan* (z.p. [Amsterdam] 1990) 70-73; M. Dekker, *Amsterdam bij gaslicht* (Amsterdam 1949) 137; M. Verduyn en S. van Weerden (red.), *Getuigen van een generatie. Waarden, idealen en het leven van alledag in de jaren na de Eerste Wereldoorlog in Nederland* (Zoetermeer 1992) 34.

De beleefde honger was een drijfveer in het oproer, maar leek niet voldoende om de straat op te gaan. Het was vooral een collectief rechtvaardigheidsgevoel dat de vrouwen motiveerde.¹⁰ Dit idee van rechtvaardige verdeling is enigszins anders dan de *moral economy* van het volk, zoals de Britse historicus Edward Thompson deze voor 18de-eeuwse voedselprotesten schetste. Volgens hem vormden schaarste, stijgende prijzen en honger een belangrijke aanleiding voor verzet, maar dit verzet was altijd verbonden met een gedeeld idee over hoe de markt zou moeten functioneren. Ook specifieke politieke omstandigheden speelden een rol.¹¹ Zo zag de bevolking de lokale overheid vaak als primair verantwoordelijk voor de voorziening in eerste levensbehoeften. Het verzet van de arbeiders was echter reactief van aard: men eiste geen verandering of omverwerping van het politieke of economische systeem, maar een herstel van 'onrecht'. Ook de Amsterdamse arbeiders hadden wel degelijk een besef van rechtvaardige prijzen, hoeveelheden en verdeling. Maar, anders dan bij Thompson, is het feit dat in 1917 de overheid voor een goede regeling verantwoordelijk werd gehouden in het licht van alle regulaties in de oorlogsperiode volkomen logisch.

De onvrede van de vrouwen leidde ertoe dat zij tijdens de eerste dagen van het oproer aard-appelschuiten en pakhuizen gingen plunderden. Deze tactiek zorgde ervoor dat de schaarse levensmiddelen direct in hun bezit kwamen, maar de vrouwen gaven tevens blijk van enig inzicht in het politieke systeem. Op eigen initiatief trokken zij naar het stadhuis, waar zij wisten dat zij hun beklag konden doen en door de politiek gerepresenteerd werden. Op het stadhuis werd de arbeidersvrouwen door onder andere SDAP-wethouder Wibaut verzekerd dat het gemeentebestuur alles op alles had gezet om bij de minister een voldoende aanvoer en een redelijke prijs af te dwingen, maar dat Amsterdam zich de komende dagen toch met rijst en erwten zou moeten behelpen. Met dit antwoord namen zij geen genoegen: 'Rijst, rijst en nog eens rijst, terwijl je de nieuwe aardappelen voor je neus aan de dames ziet verkopen.'¹² Daarbij zou een zekere Blom, groentehandelaar op de Elandsgracht, mandjes achterhouden voor zijn vaste klanten.¹³ Mevrouw Huiben-Van Stek beschreef heel veel later hoe haar moeder, mevrouw Van Stek-Punt, de burgemeester te woord stond: 'Zegt de burgemeester: Als je ze kookt, zijn ze wel goed. Zegt me moeder: Rauw heb ik ze nog nooit gegeten, en ze knijpt zo een aardappel op dat bureau uit.'¹⁴

In het licht van dit handelen is het opvallend dat niet het gemeentebestuur, maar juist de nationale overheid voor de problemen verantwoordelijk werd gesteld. Terwijl mevrouw Van Stek-Punt bij de burgemeester haar beklag deed, werden buiten voor het stadhuis de wachtende vrouwen door iemand uit de menigte toegesproken: 'Vrouwen, Maandagmiddag om 2 uur komen we op den Dam bij elkaar en zullen we zien wat we met minister Posthuma en de regeering zullen doen. Komt allemaal vrouwen, al staan er ook twee honderd smerissen.'¹⁵ De minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, de liberaal Folkert Posthuma, was favoriet mikpunt van spottende volksliedjes. Jordaanbewoonster Frida de Bruin herinnerde zich hoe voor haar school een paar grote jongens de minister zingend beschimpten: 'Posthuma

10 Vgl. Th. Bonzon en B. Davis, 'Feeding the cities' in: J. Winter en J.L. Robert (red.), *Capital cities at war*. Paris, London, Berlin 1914-1919 (Cambridge 1997) 305-341, aldaar 339-340.

11 E.P. Thompson, 'The moral economy of the crowd' in: Idem, *Customs in common* (New York 1991) 185-258, aldaar 188.

12 *De Tribune*, nr. 225, 29 juni 1917.

13 *Het Volk*, nr. 5282, 29 juni 1917.

14 M. Krijger, 'Het boezelaarsoproer', *NRC*, 18 juni 1988.

15 *Het Volk*, nr. 5285, 3 juli 1917.

Afb. 3 De socialistische tekenaar Albert Hahn geeft kritiek op het uitvoerbeleid van de Nederlandse overheid (*De Notenkraaker*, 14 juli 1917).

zijn vrouw is dood, is gestikt in vier ons brood.¹⁶ Ook de aversie tegen groentehandelaar Blom, de zogenaamde oorlogswinstmaker (ow'er), had te maken met een grotere politieke kwestie. Het idee dat de arme bevolking de 'rotzooi' kreeg die voor de zwarthandelaren niet goed genoeg was, leefde sterk. Het uitvoerbeleid van de nationale overheid, dat zowel Engeland als Duitsland van aardappelen voorzag, was de boosdoener (afb. 3). Alle goede aardappelen gingen naar Duitsland, naar de Duitse militairen – een interessant vijandbeeld voor een neutraal land – en de ow'ers streken de winst op.¹⁷

'Een leven voor een zak aardappelen!'

Een deel van de vrouwen kon echter niet tot maandag wachten en vertrok onder leiding van mevrouw N. Kist, secretaresse van de Radicale Socialistische Vrouwenclub, naar de Rietlanden. Daar stonden volgens de vrouwen wagons met aardappelen, bestemd voor uitvoer.¹⁸ De politie, die de wagons in de Rietlanden bewaakte, staarde volgens de verslaggever van illu-

¹⁶ De Bruin, *Mijn jeugd*, 70.

¹⁷ Krijger, 'Het boezelaarsoproer'; Verduyn, *Getuigen van een generatie*, 33.

¹⁸ *De Tribune*, nr. 226, 30 juni 1917. GAA, Archief van het Kabinet van de burgemeester nr. 5168 (hierna: Archief van het Kabinet van de burgemeester), inv.nr. 270: 'Nota van den burgemeester' in: *Gemeentebled*, afd. 1, nr. 813, 860.

Afb. 4 Mevrouw Van Stek-Punt voor de slagboom. Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem.

stratieblad *Het Leven* het ‘levensdrama’ dat op haar afkwam met open mond aan. Een meer alerte collega zag dat hij door de slagboom te laten zakken de vrouwen van de wagons kon scheiden. Mevrouw Van Stek-Punt, even daarvoor nog op het stadhuis, stond persoonlijk in voor de goede orde (afb. 4). De verslaggever van *Het Leven* deed het voorkomen alsof zij door de politie voor de slagboom werd neergezet: ‘En uit het midden der vrouwenmenigte werd er één gekozen, één, ’n flinke, pootige, die energiek was en durf had, respect inboezemde en “niet op d’r mondje gevallen” bleek.’¹⁹ Maar Van Steks dochter herinnerde zich deze medewerking anders: ‘Mijn moeder kwam voor de spoorboom te staan. Daar zegt een agent: Ik denk dat wij u mee moeten nemen. Dat zal je niet meevallen, zegt me moeder, want ik lust wat hoor. Jullie houden me toch niet vast, want zo dik als ik ben, een bed daar pas ik niet in.’²⁰ De 41-jarige Van Stek uit de Blankenstraat was een flinke tante, en – niet onbelangrijk – bekend in de buurt vanwege haar inzet voor de speeltuinvereniging. Het waren dit soort ‘gewone’ buurtbewoners die met hun handelen een voorbeeld stelden: die de eerste aardappel van de schuit pakten of in de kelder van een pakhuis met de inspecteur van politie in discussie gingen.

Het hoogtepunt van mevrouw Van Steks optreden moest echter nog komen. De oproep om op maandagmiddag 2 juli op de Dam te komen protesteren had gehoor gekregen en na een demonstratie door de stad bleef het de hele dag onrustig. ’s Avonds werden de arbeiders

¹⁹ *Het Leven*, nr. 28, 10 juli 1917.

²⁰ Krijger, ‘Het boezelaarsoproep’.

ders door politie en soldaten teruggedreven naar Kattenburg, waar de situatie volledig uit de hand liep. De voetbrug van de spoorweg werd veranderd in een metershoge barricade van trottoirbanden, balken en keien. Mevrouw Van Stek-Punt ging kijken, maar werd in de Czaar Peterstraat door agenten tegengehouden. Ooggetuige meneer Spits vertelde over haar moed: 'Ze trok d'r bloes open en riep tegen de anderen: Maar jullie gaan voor jullie kerels en voor jullie kinderen aardappelen halen!'²¹ Ook in de kranten werd beschreven hoe als vorm van martelaarschap de borst ontbloot werd en hiermee politie en soldaten getart. Meneer Kerkhof, toen dienstplichtig militair, stond dinsdag op wacht voor de Oranje Nassau-kazerne en herinnerde zich:

Tegen de middag kwam een horde vrouwen van de eilanden. Een hele dikke vrouw liep voorop, en die trok d'r bloes open: Soldaat, schiet, maar vreten motten we hebben voor onze kinderen. Ik ben over het hek geklommen en ben de wacht binnengegaan. De wachtcommandant was een officier die zei: Daar had je op moeten schieten. Ik zeg: Ja, je ouwe moer, wat denk je eigenlijk?²²

Het haast symbolische, maar toch op verschillende plaatsen terugkerende, verhaal van de ontblote borst was niet alleen een vorm van 'martelaarschap', maar vooral – en zeker in het geval van vrouwen – een brutale manier om de politie en soldaten van het schieten te weerhouden. Ook bij de barricade op Kattenburg toonden de vrouwen hun moed. De menigte werd door rangerende treinen herhaaldelijk van de politie gescheiden. Een heus 'niemandslaan' ontstond, met daarin nog enkele achtergelaten zakken met aardappelen. Wat meewarig zag een verslaggever van *De Telegraaf* de bravoure van de arbeiders aan:

Uit de compacte menigte treedt plotseling een moedige vrouw alléén naar voren. Zij loopt in tartende houding op de blinkende bajonetten toe, maar aan deze [politie]zijde heerscht gelukkig evenveel zelfbeheersching. Deze overmoedige grijpt een der zakken en sleurt die in triomf mee ... Een leven voor een zak aardappelen!²³

Wie draagt de broek?

Het is interessant om te zien dat zelfs de radicaal-socialistische politici en pers moeite hadden met dit optreden. Anders dan seinwachter Alders leken de vrouwelijke plundersers en demonstranten geen socialistische ansichtkaart waard. De masculiene tendens in de iconografie van de vroeg 20ste-eeuwse arbeidersbeweging is al eerder geconstateerd door historicus Eric Hobsbawm.²⁴ Waar in de 19de eeuw vooral de naakte vrouw geïdentificeerd werd met emancipatie en activisme van het volk – Hobsbawm gebruikt hiervoor het bekende voorbeeld van Delacroix' schilderij *La Liberté guidant le peuple* uit 1830 (afb. 5) – werd deze rol na de eeuwwisseling door halfontblote, gespierde mannelijke arbeiders overgenomen. De vrouw werd in de socialistische iconografie voortaan afgebeeld als ofwel een muze, ofwel een lijdende, uitgemergelde en verloederde figuur. Ook in de verbeelding van het Aardappeloproer is een dergelijke rolverdeling terug te vinden: Alders mag in stoer seinwachters-

21 Ibidem.

22 Ibidem.

23 *De Telegraaf*, 3 juli 1917 (avondeditie).

24 E. Hobsbawm, 'Man and woman in socialist iconography', *History workshop. A journal of socialist historians* 6 (1978) 121-138.

Afb. 5 Eugène Delacroix, *La Liberté guidant le peuple* (1830).

uniform voor de fotograaf poseren, terwijl de bekende sociaaldemocratische tekenaar Albert Hahn zijn hongerige vrouwen met sliertig haar en ingevallen gezicht afbeeldde.²⁵ Jef Lasts ‘moeder Keetje’ vormt hier wel een duidelijk uitzondering op. In zijn socialistisch-realistische roman *Partij remise*, over de gebeurtenissen voorafgaand aan Troelstra’s mislukte revolutieopgave van november 1918, gaf hij deze fictieve arbeidersvrouw een belangrijke rol in het Aardappeloproer.²⁶ De romanfiguur ‘Keetje’ is secretaresse van een vrouwenbond en bij alle belangrijke confrontaties aanwezig. Toch was het ook bij Last, in de jaren dertig revolutionair georiënteerd, voornamelijk de honger die de vrouwen de straat op dreef, en bleek politiek bewustzijn vooral voor hun mannen weggelegd.

Volgens het partijblad van de SDP, *De Tribune*, hadden de gesprekken van de vrouwen op het stadhuis de ‘toon der goedmoedigheid’: waarnemend burgemeester Josephus Jitta had het niet nodig gevonden zijn sigaar uit de mond te nemen, en zelfs de sociaaldemocratische wethouder Wibaut dacht dat hij zich met een grapje van de vrouwen af kon maken.²⁷ Het was met genoeg dat de radicale socialistische gemeentebestuur en vooral Wibaut, als wethouder voor Levensmiddelen, zwart maakten.²⁸ Vol trots schreef het partijblad over de ‘kloeke Jordansche vrouwen’, die redeneerden volgens het principe ‘één aardappelen, allemaal aardappelen’. Met het commentaar op de houding van het gemeentebestuur creëerde de SDP een kwetsbare overheid: de overheid voerde een gebrekkige distributiebeleid, de

25 Vgl. bijvoorbeeld Albert Hahns tekeningen over de voedselschaarste in de satirische SDAP-uitgave, *De Notenkraker*.

26 J. Last, *Partij remise* (Amsterdam 1933) 244-253.

27 *De Tribune*, nr. 224, 28 juni 1917.

28 Vgl. W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland, 1907-1925* (Amsterdam 1948) 164; H. Roland Holst-Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland deel 2* (Nijmegen 1973, reprint SUN; 4^e dr. Rotterdam 1932) 188.

socialdemocraten gehoorzaamden het parlement en de arbeiders moesten het gemeentebestuur dus niet serieus nemen. Tegelijkertijd leverde het verslag in *De Tribune* kritiek op de vrouwen. De delegatie op het stadhuis had zich te gemakkelijk laten overtuigen; ondersteuning was vereist: 'Onze conclusie is echter, dat de mannen de vrouwen niet alleen moeten laten staan, dat zij zich naast en om haar moeten scharen en met klem het verzoek van den burgemeester aan den minister moeten omzetten in een eisch.'²⁹

Toen de protestactie van de vrouwen op maandag 2 juli in plunderingen en gewelddadigheden ontaardde, sprak Wijnkoop de mensen vanaf een handkar vermanend toe. Hij kalmeerde de vrouwen, er was niemand gearresteerd en morgen zouden er iets meer aardappelen zijn:

Ik geef u thans den raad, naar huis te gaan en uw mannen er toe over te halen, allen het werk neer te leijgen [sic]. (Geroep): Maar dan de politie en de soldaten ook. De politie en de soldaten, vervolgde Wijnkoop, zijn menschen als wij, die door hun chefs worden gedwongen, tegen ons op te treden. (...) Maar gaat nu naar huis. Of iemand hier wat groente wegneemt, dat baat onze klasse niets. We willen alleen maar laten zien, dat de toestand onhoudbaar is.³⁰

Wijnkoop riep op tot een nieuwe bijeenkomst donderdagavond en deelde mee dat de bootwerkers van de Hollandse Lloyd inmiddels uit sympathie met de vrouwen het werk hadden neergelegd. Volgens *De Tribune* wees hij hierbij op de Russische Februarirevolutie, waarbij arbeiders, politie en soldaten als één man waren opgetreden, en op de Rotterdamse havenarbeiders die de week daarvoor hadden gestaakt.³¹

Met deze toespraak claimde Wijnkoop duidelijk het leiderschap over het oproer voor de radicale socialisten. De SDP was niet zo te spreken over de plunderende vrouwen. Een voedselrel was primitief en een uiting van het 'sloppen- en holenvolk'. De vrouwen kregen van Wijnkoop dan ook de raad om naar huis te gaan en daar hun echtgenoten tot handelen over te halen. Ook door de radicaal-socialistische vrouwenorganisaties werden de eigenhandige acties van de vrouwen niet principieel ondersteund. Uit de beginselverklaring van de Revolutionair-Socialistische Vrouwenbond (RSVB, voorjaar 1917) bleek hoe de socialisten het 'instinctmatig' verzet van de vrouwen tot meer politiek bewustzijn wilden omvormen, maar tegelijkertijd schreef men: 'Wij [vrouwen] hebben invloed op onze mannen, welken invloed wij kunnen aanwenden om hen tot den socialen strijd aan te sporen, om hen in tijden van vertwijfeling op te beuren en aan te wakkeren.'³²

Het 'zaad der propaganda'

De oproep van Wijnkoop aan de vrouwen duidde op een zekere politisering van het oproer en was een belangrijke stimulans voor de staking die de volgende dagen uit zou breken. De SDP hoopte daarbij op een uitbreiding van de acties in de Rotterdamse haven en Limburgse mijnen, zodat de levensmiddelenbeweging uit zou groeien tot een revolutionaire beweging; wat de verwijzing naar Rusland zou verklaren.³³ Het handelen van de arbeidersvrouwen, en daarmee ook hun activistische potentieel, verdween steeds verder naar de achtergrond.

²⁹ *De Tribune*, nr. 225, 29 juni 1917.

³⁰ *De Tribune*, nr. 228, 3 juli 1917. In andere kranten was de inhoud van de toespraak gelijk.

³¹ *Ibidem*.

³² *De strijd tegen den oorlog en zijn gevolgen, door de revolut. socialistische vrouwen in Nederland, Revolutionair-Socialistische Vrouwenbond (z.p. z.j.)* 7.

³³ Burger, *Linkse frontvorming*, 92.

Plaatselijk Rev.-Soc. Comité, • Amst.

Op dan Proletaren!

landsche arbeiders en arbeiders-vrouwen er is groote ellende.
 Het is menach die dat beter weet dan gij zelf.
 Het is gebrek, er is nood!
 Door de weergalooze vernieling en ontwrichting, die **de roofstaf van het kapitaal** heet zangericht, wordt **gij, arbeiders**, het en het meest in den afgrond der ellende getrupt.
 De bezitters, de machthebbers, hebben U op rationen gesteld, zoo dat gij weinig hebt om te leven en te veel om te sterven.
 Reeds heeft er proletariërsbloed moeten vloeien in de straten van Amsterdam, aardappelen te bemachtigen.
 De kapitalistenbende met Posthuma aan 't hoofd, heeft u op broodrationen per 400 gram per dag, 250 gram per week, en thans met gij **3-4 dagen** met **dezelfde hoeveelheid brood** doet. En brood van mindere kwaliteit, een mengsel van tarwe, maïs en aardappelenmeel.
 Men heeft u gezegd dat dat zoo moest, omdat Engeland de graanschepen van 160.000 kilo bloem-meel, zijnde **32.000 balen** welke hoeveelheid de heeren in Den Haag uit Amerika hier hebben laten komen **ververst**.

32.000 balen meel hebben de speculanten, de woekeraars u onistolen.

Gij arbeiders en arbeidersvrouwen lijdt gebrek, 't hongerspoek grijpt U aan en de verstedende klink, de gewetenlooze, de hartelooze, bende kapitalisten, hebben de levensmiddelen die hier waren het land uitgetruurd om winst, winst en nog eens winst te maken.

500 miljoen gulden, zoudt Minister Trouw in het parlement, 500 miljoen hebben de Hollandsche kapitalisten te vorderen van de Duitische dito's.

Hiervoor hebben de woekeraars de levensmiddelen, ons eten, verpakt.

Arbeiders en arbeidersvrouwen daar wordt in uw ellende **gespeculeerd**.

Wat voor U honger, voor uw zwakke en ongemergelde kinderen de dood is door ondervoeding, wat uw leven verbitterd is voor de speculanten... goud, goud!

Maar de Nederlandsche regering, van Cort v. d. Linden, Posthuma, gesteund door de volksbedriegers van de S. L. A. P. en 'N. V. V., slooft zich niet aan uw ellende, zij gaat matig voort, de winstmakers, de ophoopers, heet dat gewetenloos schrikpakt, de gelegenheid te geven ons voedsel **te verpatsen**.

Ongetuig zien wij allen de winter legemoorl, geen voldoende voedsel en geen kleeding en brandstof om ons voor dood-winter te bewaren.

En 't regime van Tellegen, Wibaut, Vliegen wapent zich tot de landen, om wanneer gij het mocht wagen op te komen voor uw recht, **uw recht om te leven**, u een oeffening toe te dienen, vreeslijker als de juli-gebeurtenissen ons te laten hebben gegeven.

De werden soldaten, gewapend met geweer, bajonet en machine-geweren, hebben de kapitalister-knechten Tellegen, Wibaut, Vliegen, binnen de stad gehaald, om wanneer gij tegen uw ellende in verzet komt dat verzet in bloed te smeten. De

Afb. 6 'Op dan proletaren!' Het plaatselijk RSC roept op tot actie. Stadsarchief Amsterdam.

aren rekenen maar op de soldaten, maar zij konden wel eens misgerekend hebben, want de soldaten, arbeiders als wij, konden wel eens weigren op 't vuur te schieten en de wapens keeren tegen hen, die ze hun in 'den vuist drukte.

En straks, o proletariërs wanneer gij niet in verzet komt, straks zullen de machthebbers, de bezitters, die U eerst hebben uitgenoemd, uitgesaad, U ook nog willen vernemen voor kassonnenvreesch, wanneer **haren** belangen, hun winstmakersij, dat noodig maakt.

Dan worden de dieven ook misgerekend.

Wanneer hun koloniën in Oost en West, de landen, waar zij miljoenen vandaan halen door uitbuiting, uitpersing, onderdrukking, roof en moord, wanneer die koloniën voor een anderen roover dringen gekaapt te worden, dan zullen uw heerschers, de bezitters, er niet voor terugdeinzen U in den oorlog te slepen.

Thans wordt gij al bedreigt met den Burgerlijken Dienstplicht.

Wat nu te doen.

Controleeren met Ministers en burgemeesters en vragen om dit of om dat, helpt U niet uit den nood.

Uw ellende demonstreeren, vernurwd uw onderdrukkers niet.

Wat gij hebt te doen, arbeiders en arbeidersvrouwen, is te strijden, **te uw diensten langer te weigeren aan het kapitaal, opdat gij U eerst behoorlijk kan voeden.**

Proletariërs:

Deze regeering van honger en misleiding en militarisme en oorlogsvoering moet weg.

Verbod van uitvoer van alle levensmiddelen.

Alle voorraden, ook de militairen moeten in beslag genomen worden.

Gelijke rantsoeneeringen, zoodat de rijken zich niet kunnen bevoorraden.

De prijzen moeten terug gebracht tot op het peil van voor den oorlog.

Productief werk of uitkoering van het volle loon bij werkloosheid.

Onteigening van de oorlogswinsten waaruit de onkosten moeten worden betaald.

Dat willen wij en dat moet ook gij willen, proletariërs om aan uw ellende te ontkomen.

Maar dat kunt gij alleen bereiken door uw strijd, door uw wil, door uw moed. Durft gij den strijd niet te aanvaarden, dan blijft gij in de slavernij en zinkt gij al dieper in de poel van ellende.

Arbeiders en arbeidersvrouwen, eerstdaags zullen wij U oproepen om voor Jaze Siechen in 't geweer te komen, zullen wij u oproepen om nitrog te geven aan uw wil, om u te verzetten tegen de ellende, wij hopen dat gij dan massaal aan onze oproep gehoor zult geven, opdat dat een eerste kasslag zal zijn in 't aangezicht van 't nonster kapitaal.

Het Pl. Rev. Soc. Comité.

Via pamfletten, affiches en kranten had het Revolutionair Socialistisch Comité (RSC) – een samenwerkingsverband van de SDP, de IAMV, het Nationaal Arbeids-Secretariaat en de Bond van Christen-Socialisten, sinds april 1916 – opgeroepen tot actie (afb. 6): ‘Door een daad moeten de arbeiders, de mannen, de werkende arbeiders, toonen dat hun geduld ten einde is (...).’³⁴ De oproep was succesvol: dinsdagavond, 3 juli, was het gebouw van de Diamantbeurs propvol, terwijl er buiten nog honderden mensen stonden te wachten. De eerste spreker, Cornelis Kitsz, meende dat het ‘zaad der propaganda’ niet verloren was gegaan, want eerder die dag waren arbeiders zonder aansporing begonnen met staken. Later in het oproer zou ook van enige socialistische invloed sprake zijn: een staker beschreef in *De Tribune* hoe een groep met een rode vlag van de Landelijke Federatie van Metaalbewerkers onder het zingen van revolutionaire liederen door de stad was gelopen en bij verschillende metaalfabrieken de arbeiders (en zelfs enkele geïnterneerde Belgen in het Frans!) de actie had uitgelegd en hen tot staking opgeroepen.³⁵

Kitsz verkondigde dat het RSC de volle verantwoordelijkheid voor de daden van de afgelopen dagen op zich nam; een nogal lege toezegging, waarmee de socialisten wel het protest naar zich toetrokken. Na een dramatische rede waarin de ‘honger’ verbonden werd met de ‘uitmergelaars’ wethouder Wibaut, burgemeester Tellegen, premier Cort van der Linden en minister Posthuma, concludeerde de vakbondsman dat de strijd niet beperkt moest blijven tot de aardappelnood, maar draaide om de uithongering van het proletariaat in het algemeen. Als afsluiting van zijn toespraak riep Kitsz op tot een 24 uur durende staking. Na hem nam de anarchist Bernard Lansink sr. het woord. Lansink argumenteerde hoe de Duitse regering met haar uitvoerpolitiek de neutraliteit van het land in gevaar bracht en de ‘stroom van goud voor de Nederlandse kapitalisten in ruil voor het voedsel van het volk!’ bevorderde. Het inzetten van politie en soldaten tegenover het volk was dan ook onrechtvaardig. Men moest de soldaten wijzen op hun plicht tegenover de arbeiders: ‘Dan zullen meerderen het voorbeeld volgen van de soldaten op Kattenburg, die weigerden op de vrouwen te schieten.’³⁶

Zoals Kitsz ’s avonds de aardappelnood met de staking verbond, publiceerde ook *De Tribune* van die dag een soort pamflet waarin de bekende thema’s van ondervoeding, woekerwinst, uitvoerpolitiek, enzovoorts een grote staking moesten rechtvaardigen: ‘Wilt gij uwe geheele toekomst offeren uit vrees, dat er door staking een paar moeilijke dagen zullen volgen?’³⁷ In datzelfde ‘pamflet’ dook voor het eerst in het oproer ook de eis van demobilisatie op: ‘Haalt onze kameraden maar terug van de grens, om met ons te vechten tegen onze ondergang.’ De eerste gevallen van dienstweigering waren spontaan door buurtgevoel of klassedenken ontstaan, maar vormden voor de radicale socialisten een belangrijk aanknopingspunt. De strijd voor demobilisatie was een strijd tegen de oorlog, tegen het kapitalisme en de heersende klasse en daarmee uiteindelijk een strijd tegen de ellende en honger van het volk.³⁸ Iedere individuele actie was natuurlijk een stap in de goede richting, maar de so-

34 *De Tribune*, nr. 228, 3 juli 1917.

35 *De Tribune*, nr. 229, 5 juli 1917.

36 Beschrijving bijeenkomst en citaten: *De Tribune*, nr. 228, 4 juli 1917.

37 *De Tribune*, nr. 228, 3 juli 1917.

38 Zie voor het socialisme en het leger: R. Blom en Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004) onder andere 463-472, 541-550. Vgl. Henriette Roland Holst over massale dienstweigering in *De Tribune*, nr. 233, 9 juli 1917; over het belang van massale staking en massale dienstweigering, afgezet tegen het individuele plunderen van de vrouwen.

Afb. 7 Vliegen verkocht in 1893 onder een deksnaam Bulldog- en Lefancheux-revolvers en bereidde op die manier 'de revolutie' voor. Tijdens het oproer beschuldigden de revolutionaire socialisten met deze prent de SDAP'er van hypocrisie. Stadsarchief Amsterdam.

cialisten prefereerden de massale dienstweigering. Door de toenemende inzet van het leger bij oproeren, waar arbeiders en soldaten tegenover elkaar kwamen te staan, moest de klasse-eenheid van beide partijen worden benadrukt. Ook de Russische Februarirevolutie, die een paar maanden voor het Aardappeloproer had plaatsgevonden, had het belang van verbroedering laten zien. Eén mevrouw Van Stek-Punt, die in de Czaar Peterstraat de agenten van schieten weerhield, was niet genoeg: massale dienstweigering was, net als de massastaking, een voorwaarde voor revolutie en moest dus door de socialisten worden gepropageerd.

De vergadering in de Diamantbeurs was een belangrijk middel om de ideeën van het RSC te verspreiden. De bijeenkomst was drukbezocht. Er werd een zekere eenheid gecreëerd door het zingen van socialistische liederen, maar bovenal werd er in navolging van de krantenartikelen en pamfletten van die dag een bepaald kader en eenheid van eisen aan de arbeiders opgelegd. Op de vergadering werd het beeld dat de revolutionaire socialisten van het oproer hadden gecompleteerd: wilde de beweging in de ogen van de socialisten succesvol worden, dan moest niet het plunderen worden gestimuleerd, maar de massale staking en dienstweigering. De acties van de vrouwen hadden in de ogen van het RSC geen waarde op zich: de materiële zorgen werden nog wel gesteund, maar de methode van de vrouwen had geen functie in de revolutie zoals de socialisten die zich voorstelden. Het staken en dienstweigeren werd in de propaganda wel verbonden met de veronderstelde honger en de plunderende vrouwen werden zeker ook geprezen, maar de serieuze revolutionaire kracht lag toch bij de mannelijke arbeiders.

De volgende dag, woensdag 4 juli, werd op een bijeenkomst in Watergraafsmeer de solidariteit en daarmee de strijdvaardigheid van de arbeiders gevierd. Uiteraard werden in de eerste plaats de successen van de stakers geroemd; de staking in de munitiefabriek aan de Hembrug zou zelfs nog worden voortgezet. Schattingen over de uiteindelijke aantallen stakers liepen – naar politieke voorkeur – natuurlijk sterk uiteen. Toch was het hoe dan ook een grote groep van ergens tussen de tien- en twintigduizend stakers. Ook de dienstweigerende militairen kregen lof toegezwaaid, waarbij Wijnkoop als vanzelfsprekend verkondigde dat het ‘wapengeweld der bourgeoisie’ met proletarisch wapengeweld zou worden beantwoord (afb. 7). Wijnkoop kon zijn geluk niet op:

Vandaag hebben wij eindelijk het tafellaken doorgesneden tusschen de stadsregering en de arbeiderswereld, tusschen ons en die bloedhonden als Vliegen en Wibaut en Tellegen. Ge hebt u door uw daad van heden gesteld naast de helden der Russische revolutie.

De vrouwendemonstratie die voor donderdag was afgekondigd en waarop de resultaten van het bezoek van een delegatie van de RSVB onder leiding van Kist en ‘moeder aller arbeiders’ Berta de Vries aan de regering, bekend zouden worden gemaakt, ging echter niet door: ‘Wij hebben krachtiger middelen dan de demonstratie, en die tevens de bourgeoisie niet de gelegenheid geven haar bloeddorst te koelen.’³⁹

‘Doorsteek me dan maar!’

Met de ‘bloeddorst der bourgeoisie’ verwees Wijnkoop waarschijnlijk naar de tien doden en meer dan honderd gewonden die inmiddels waren gevallen; het hoge geweldsniveau was een van de opvallendste kenmerken van het Aardappeloproer.⁴⁰ Niet alleen de gewapende macht der bourgeoisie, ook de arbeiders zelf maakten gebruik van geweld. In toenemende mate verschenen de eenvoudig te mobiliseren ‘straatjongens’ op het toneel. Zo braken zij op dinsdagavond bij handelaar Strüve op de Kattenburgerkade in, waar kistjes met vijgen, chocoladetabletten, suiker, stijfsel, wat men maar te pakken kon krijgen, werden meegenomen. Diezelfde ochtend had op de Hoogte Kadijk een georganiseerde aanval op een spekkar plaatsgevonden. De varkens werden vervoerd van het koelhuis in de Vriezeveem naar het abattoir en de plunderende vrouwen wisten met grote waarschijnlijkheid dat dit transport plaats zou hebben, want allen waren gewapend met grote keukenmessen.⁴¹ Ook in de Kleine Wittenburgerstraat had men die ochtend succes. Hier werd een tweede spekkar geconfisqueerd. Deze was niet zonder slag of stoot gewonnen en de politie had stevig op moeten treden. Het was tot een treffen tussen de agenten en zowel vrouwelijke als mannelijke arbeiders gekomen, waarbij één man net als mevrouw Van Stek-Punt met veel bravoure zijn hemd open trok en geroepen zou hebben: ‘Doorsteek me dan maar!’ om vervolgens met geweld van het toneel verwijderd te worden.⁴²

39 Beschrijving bijeenkomst en citaten: *De Tribune*, nr. 229, 5 juli 1917. Cijfers staking uit kranten van verschillende signatuur.

40 Over de precieze aantallen slachtoffers is uiteraard veel te doen. In een verslag van burgemeester Jan Tellegen werden tien doden en 118 gewonden geconstateerd. Deze cijfers komen aardig overeen met de gegevens uit krantenberichten. GAA, Archief van het Kabinet van de burgemeester, inv.nr. 270, indic. 436: ‘Nota van den burgemeester van Amsterdam over de aldaar van 28 juni-5 juli 1917 plaats gehad hebbende ongeregelgheden’ (Amsterdam, 10 september 1917).

41 *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1917 (ochtendeditie). De keukenmessen werden bevestigd door de politie: GAA, Archief Algemene Zaken nr. 5181 (hierna: Archief Algemene Zaken), inv.nr. 3839, indic. 3592: rapport hoofdcommissaris van politie Th.M. Roest van Limburg aan burgemeester Tellegen (Amsterdam, 18 juli 1917).

42 *Het Volk*, nr. 5286, 4 juli 1917.

Op de Nieuwmarkt spoorde de 51-jarige bootwerker Gerrit Otte bij een geïsoleerde plundering van een aardappelwinkel aan tot ongeregelheden. Toen een agent hem hierop aansprak, antwoordde hij: 'Ik steek je hardstikken dood!' en dreigde hierbij met een mes.⁴³ In de middag ging het gerucht dat een troep van driehonderd, voornamelijk vrouwelijke Kattenburgers, gewapend met bajonetten en revolvers, onderweg was naar de Jordaan om zich daar met de bevolking te verenigen. De Jordanese vrouwen ging dit toch te ver: ze hielpen de politie door inlichtingen de groep Kattenburgers te lokaliseren en hadden geconstateerd dat een deel van de vrouwen goed dronken was en een poging had gedaan een tapperij te bestormen. Inspecteur Voordewind en Schouw sloten met hun mannen de troep Kattenburgers in. Opnieuw trok een van de mannen zijn hemd open, al beantwoordde de politie deze provocatie nu wel met een, missend, schot.⁴⁴ Hoewel de groep nauwelijks bewapend bleek, werd er ook uit het publiek op de politie geschoten. De vorige dag had de politie ook al twee keer te maken gehad met schietende arbeiders, en uit een bezorgd bericht van 'een vredelievend burger' aan de politie bleek dat het ook niet zo moeilijk was om aan wapens te komen. De afzender gaf de politie in overweging de uitstalling van vuurwapens in winkelramen (van kleermakers) te verbieden, zodat hierop niet de aandacht van 'ongewenste elementen' gevestigd zou worden.⁴⁵

Op een foto genomen net na de plundering voor slager Gunther valt met name de overheersende aanwezigheid van mannen op (afb. 8).⁴⁶ Toch kwam de nadruk op het mannelijke element in de krantenberichten over de latere, meer gewelddadige dagen van het oproer niet overeen met de werkelijkheid. Deze beeldvorming moet dan ook verklaard worden vanuit propagandistische of zedelijke wenselijkheid. Hoewel de slachtoffers en daders vooral mannen waren, kan niet worden gezegd dat de vrouwen zich van het geweldsmiddel onthielden. Het gebruik van geweld leek niet bedoeld als tactiek om voedsel los te krijgen; hiervoor gebruikten de vrouwen verbale overredingskracht en stelden zij vertrouwen in het handelen van het gemeentebestuur. Een ooggetuige, meneer Bakker, beschreef hoe een vrouw door soldaten werd aangehouden:

Ze dachten dat ze heel wat [aardappelen] in d'r schort had. Zij heeft ze zo'n tien minuten aan de babbel gehouden. [...] Toen zegt die soldaat tegen d'r: Wat heb je eigenlijk in je schort zitten? Zegt ze: Kijk maar. Had ze een zootje gras en rotzooi in haar schort gedaan.⁴⁷

De neiging tot fysiek geweld – de vernielingen, stenenregens, molestatie van agenten en een enkel revolvershot – werd met graagte aan een drieste massa toegeschreven, maar komt in de praktijk van oproeren enkel als uitzondering naar boven.⁴⁸ Dat zowel vrouwen als mannen zich tijdens het Aardappeloproer toch zo agressief opstelden, kan misschien verklaard worden door de oorlogsomstandigheden:

43 GAA, Archief Algemene Zaken, inv.nr. 3839, indic. 3592.

44 Ibidem; *De Tribune*, nr. 229, 5 juli 1917. *Algemeen Handelsblad*, 5 juli 1917 (ochtendeditie). *De Telegraaf*, 5 juli 1917 (ochtendeditie). *Drankgebruik: Het Volk*, nr. 5286, 4 juli 1917. *De Telegraaf*, 5 juli 1917.

45 GAA, Archief van de Politie, inv.nr. 4707, scannr. 00729000021: briefkaart (z.p. z.d.); GAA, Archief Algemene Zaken, inv.nr. 3839, indic. 3592, aangifte bedreiging met revolver.

46 *Het Leven*, nr. 28, 10 juli 1917.

47 Krijger, 'Het boezelaarsoproer'.

48 Vgl. G. Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen 1997) 22.

Afb. 8 De menigte rond slager Gunther in de Kleine Wittenburgerstraat. Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem.

De groote winsten die te behalen zijn, de vrees voor gebrek, de berichten uit de dagbladen omtrent het stelen en rooven der oorlogvoerenden, alles tezamen maakt dat de menschen veel meer dan voorheen neigen tot misdaden, vooral tegen den eigendom.⁴⁹

Zowel het gemeentebestuur als de hoofdcommissaris van politie begrepen dat de arbeidersbevolking het meest te lijden had onder de oorlog, maar weinig mogelijkheden had om deze ellende te uiten.

Een kleine Russische revolutie?

Tussen de socialistische partijen leidde de geweldskwestie tot een gevoelige discussie over wie de uiteindelijke politieke schuld van het oproer droeg. De gewelddadigheid werd volgens de sociaaldemocraten veroorzaakt door ophitsing van SDP-zijde; een retoriek die vooral na het oproer in felle artikelen werd uitgebuit. De SDP kreeg door deze tactiek, niet volledig terecht, het leiderschap over het oproer in de schoenen geschoven en werd voor haar strijdmethode verantwoordelijk gesteld.

Ook de hoofdcommissaris van de Amsterdamse politie, Th.M. Roest van Limburg, begon zich zorgen te maken. De radicale socialisten streefden volgens zijn analyse vermoedelijk naar een soort omwenteling als in Rusland. Eind juni was de socialistische propaganda sterk opgevoerd. Het papierverbruik (en dus de oplage) van *De Tribune* was de laatste dagen

⁴⁹ W.H. de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort, 1874-1918 II* (Den Haag 1993; uitg. J.P. de Valk en M. van Faassen) 927 (6 juli 1917). Vgl. Th.M. Roest van Limburg, 'Wat leeren ons de cijfers der criminaliteit te Amsterdam tijdens de oorlogsjaren' in: *Grensg gebied van het recht 1* (1919) 39-60.

voor het oproer veel groter dan tevoren, colporteurs die zorgden voor mondelinge propaganda werden vaker opgeroepen, en de hele partijkas (inclusief schulden) was vlak voor het oproer aan de ophitsing opgemaakt. En:

men vergeete bovendien niet, dat die leiders meerendeels zijn lieden zonder vast beroep, wier leven en levenswerk dus is revolutionnaire agitatie; van wie sommigen hun geheele leven lang gedroomd hebben van 'de revolutie', welk woord zij dan bij voorkeur schrijven met een hoofdletter; dat zij niets liever zouden beleven dan inderdaad die revolutie nog eens te zien ontketend.⁵⁰

Was dit alles toch wat pover bewijs, wel had Roest van Limburg betekenis kunnen hechten aan een bericht van de Duitse spionagedienst dat het oproer van Engelse zijde werd opgestookt. Deze verdenking was tevens terug te vinden in Duitse dagbladen en bleek niet volstrekt ongegrond.⁵¹ Ook kreeg de politie tijdens het oproer een bezorgd bericht binnen van de Vaderlandsche Club. Twee Duitsers, als heer gekleed, zouden tijdens het oproer gewond zijn geraakt en zonder verbonden te zijn het gasthuis hebben verlaten. Het bleek uiteindelijk om de 23-jarige Duitse deserteur Theodor Erichson te gaan, die zich tijdens het oproer keurig had laten verbinden, maar wel eind juli naar het interneringskamp in Bergen was teruggestuurd wegens diefstal.⁵² Het bericht van de conservatieve en anti-Duitse Club gaf uitdrukking aan een zekere angst voor deze buitenlandse deserteurs. De Februarirevolutie was voor vele van hen een belangrijke stimulans geweest om zich aan de dienst te onttrekken, en vooral Duitse deserteurs onderhielden banden met het socialisme. Roest van Limburg constateerde dan ook vol zorg dat het Duitse blad *Der Kampf*, gericht op het organiseren van verzet tegen de leefomstandigheden van de Duitse deserteurs in Nederland, op de persen van *De Tribune* werd gedrukt en met dit blad een gedeelde administratie kende. *Der Kampf* werd met Engels geld gefinancierd, dus, zo concludeerde de hoofdcommissaris al 'logisch' redenerend, het Engelse kapitaal zou ook wel de hand hebben gehad in de agitatie van de SDP tijdens het oproer.⁵³ Een revolutionair complot was er nog niet mee bewezen, maar de neutraliteit van het land was met dit alles toch aanzienlijk in gevaar gebracht.

De ontvangst van de Februarirevolutie bij de socialisten was dubbel, maar al te hoge verwachtingen had men vermoedelijk niet. De revolutie was voor Rusland vooral een bourgeoisieomwenteling geweest en van de revolutionaire kracht van de Nederlandse arbeidersklasse had men geen al te hoge dunk: 'Zie hier het vrolijke beeld van het land, welks volk ná het Duitse door zijn eigen lammenadigheid van de wereldoorlog het meest te lijden heeft, op het ogenblik dat de Russische Revolutie ene trilling door Europa doet gaan,' zo schreef Wijnkoop in april 1917.⁵⁴ De gebeurtenissen in Amsterdam waren voor de Nederlandse situatie dan ook uitzonderlijk. In dezelfde periode vonden wel stakingen plaats in de Limburgse mijnen en de Rotterdamse haven, maar het voedselprotest bleef elders beperkt. Hoewel

50 GAA, Archief van de Politie, inv.nr. 4707, scannr. 00729000141: brief van Th.M. Roest van Limburg aan de procureur-generaal van Amsterdam (Amsterdam z.d.).

51 Ibidem, scannr. 00729000115: bericht aan politie (z.p. z.d.). Vgl. ook de brief van Roest van Limburg aan de procureur-generaal en een brief van David Wijnkoop aan Willem van Ravesteyn (9 augustus 1917) in: W.G. van der Moer, *De bloedige juliweek. De levensmiddelennoed in neutraal Nederland en de bevolking van lastig Amsterdam, 1914-1917* (doctoraalscriptie UvA 1967) 78.

52 GAA, Archief van de Politie, inv.nr. 4707, scannr. 00729000051 t/m 53: bericht aan politie van Vaderlandsche Club (Amsterdam, 13 juli 1917); interne communicatie politie.

53 Ibidem, scannr. 00729000111 t/m 113: bericht van Roest van Limburg (z.p. 21 september 1917).

54 Geciteerd uit *De Tribune* bij: Koejemans, *David Wijnkoop*, 162.

het overheidsbeleid voor de grote steden vrijwel gelijk was,⁵⁵ bestonden de protesten buiten Amsterdam vooral uit kleinschalige plunderingen, vergaderingen en georganiseerde optochten naar het stadhuis. In de grotere steden als Rotterdam, Den Haag en Leiden namen de plaatselijke afdelingen van het RSC de organisatie op zich, terwijl in kleinere plaatsen als Zaandam, Weesp en Hengelo veelal spontane betogingen op gang kwamen.⁵⁶

In het oorlogvoerende buitenland waren de voedselprotesten heftiger.⁵⁷ In St. Petersburg waren de vrouwen, die uren stonden te wachten in de broodrijen, de aanjagers van de revolutie geweest. De Russische beweging stond echter in een bredere context van stakingen en agitatie en kende een veel grotere organisatie. De oorlogsomstandigheden speelden hier een belangrijke rol. Het volk offerde zich op in de verdediging van het vaderland, terwijl de overheid haar burgers te weinig beschermde tegen de negatieve gevolgen van de oorlog. Daarnaast stonden de onlusten in een context van specifiek Russische problemen en kregen de arbeiders steun van studenten, de bourgeoisie, enzovoorts. Hierdoor kreeg de socialistische leiding van het verzet binnen de politiek aansluiting bij de liberalen. 'Brood en vrede' werd in St. Petersburg 'Weg met de tsaar', in Amsterdam stonden de vrouwen nog op het stadhuis. Ook in neutrale landen als Zweden en Denemarken kwam het tot voedselonlusten.⁵⁸ De Zweedse protesten in ondermeer Stockholm vonden plaats binnen een vrijwel identiek politiek kader van strijd tussen de sociaaldemocraten en revolutionaire socialisten. Net als in Nederland kregen de Zweedse revolutionairen wegens gebrek aan organisatie en interesse in voedseloproeren de demonstranten niet onder controle en poogden sociaaldemocraten de onrust aan te wenden voor democratische hervormingen.

Ondanks de 'lammenadigheid' van het eigen volk waren de gebeurtenissen in Rusland voor de socialisten wel een voorbeeld, dat toen de Amsterdamse arbeiders in de zomer wél op de been kwamen, benut en nagestreefd kon worden. Deze revolutiedrang werd hen ook door tegenstanders toegeschreven. Zo vreesde Roest van Limburg in zijn analyse voor een stelselmatig voorbereide omwenteling en noemde het Amsterdamse SDAP-raadslid Salomon de Miranda in de gemeenteraad het streven van de SDP smalend een kleine Russische revolutie. Het sociaaldemocratische vrouwenblad *De Proletarische Vrouw* bekritiseerde SDP-ideologe Henriette Roland Holst; zij had de opstandige vrouwen 'in den hoek geduwd' en loofde in haar analyse van het oproer enkel de dienstweigerende soldaten als beginnende revolutionaire ontbinding van het leger.⁵⁹

De SDAP deed aan het begin van het oproer haar best het tij nog te keren en publiceerde in de maandageditie van *Het Volk* een paginagroot kalmerend stuk van raadslid De Miranda. Deze erkende dat de SDAP voor een groot deel verantwoordelijk was voor het levensmid-

55 M. Kraaijestein, 'Lokale noden en lokaal beleid' in: H. Binnevelde e.a. (red.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 63-77.

56 Burger, *Linkse frontvorming*, 81-90. Voor Rotterdam, zie: J. Visser en M. Visser, 'Profijt en protest. Verscherping der sociale tegenstellingen in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog' in: H. Binnevelde e.a. (red.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 93-109, aldaar 103-105.

57 Bonzon, 'Feeding the cities', 305-341. Voor Rusland, zie: J. McDermid en A. Hillyar, *Midwives of the revolution. Female Bolsheviks and women workers in 1917* (Londen 1999) 143, 149-150. Voor Duitsland, zie: B. Davis, 'Food scarcity and the empowerment of the female consumer in World War I Berlin' in: V. de Grazia en E. Furlough (red.), *The sex of things: gender and consumption in historical perspective* (Berkeley 1996); R. Chickering, *The Great War and urban life in Germany. Freiburg 1914-1918* (Cambridge 2007).

58 S. Koblik, 'Sweden, 1917: between reform and revolution' in: H.A. Schmitt (red.), *Neutral Europe between war and revolution, 1917-1923* (Charlottesville 1988) 111-132; C. Gold, 'Denmark, 1918' in: Idem, 87-110.

59 GAA, Archief van het Kabinet van de burgemeester, inv.nr. 270: *Gemeentebld*, afd. 2, 1291 (openbare vergadering 11 juli 1917); *De Proletarische Vrouw*, nr. 19, 14 juli 1917 en nr. 22, 8 september 1917.

delenbeleid, maar het Amsterdamse gemeentebestuur was ‘onderworpen’ aan de rijkswetten en bestaande productieverhoudingen. Het bestuur was tot het uiterste gegaan om haar invloed op de regering te doen gelden: ‘Nooit in de geschiedenis van Amsterdam vond de bevolking, en speciaal de arbeidersklasse, haar voelen, denken en wenschen in officieele stukken zóó terug.’⁶⁰ Dat het volk hier op het moment niet zoveel behoefte aan had, paste niet in de visie die de SDAP op de ontwikkeling van de arbeidersklasse had: de invloed van de arbeiders moest via parlementaire weg bevochten worden. Ook de vrouwenbeweging van de SDAP, de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwen-Propaganda Clubs, hield zich wat betreft de gebeurtenissen op straat op de vlakte. Deze Bond – met als voorzitter Mathilde Wibaut, echtgenote van de Amsterdamse wethouder – werd verzocht de algemene partijlijn te volgen en focuste zich vanaf 1915 al met name op de kiesrechtstrijd. Een aan de vrouwen gericht pamflet kon er tijdens het oproer nog net van af, maar een manifest aan de Kamer werd door de SDAP wegens politieke verwickelingen op nationaal niveau met klem afgeraden.⁶¹ In het blad van de Bond, *De Proletarische Vrouw*, werd gesteld dat de grieven van de vrouwen bij de organisatie van de distributie lagen en – beredeneerd volgens SDAP-lijn – de schuld voor de onvrede dus bij de regering. Het plunderen van de vrouwen en het demonstreren op straat was in dit licht dan ook dom en onverantwoord. Volgens Mathilde Wibaut moest de SDP ophouden de vrouwen op te hitsen en na afloop van het oproer analyseerde zij dat:

de Juli-dagen bewijzen hoe gevaarlijk het is dag aan dag door middel van de pers gif te zaaien in den geest der lijdende en onwetende ontevreden, hoe gemakkelijk de vrouwen te misleiden zijn en hoe deze soort revolutie geen andere gevolgen heeft dan nieuw nameloos leed voor vele gezinnen, zonder eenige vrucht voor de versterking van de macht der klasse.⁶²

Conclusie

Door geen gehoor te geven aan de eisen en acties van de arbeidersvrouwen kwamen de revolutionaire socialisten in de buurt van hun socialistische vijand, de sociaaldemocratische ‘reformisten’. Maar waar de SDAP kon wijzen op de vernietigende impact van ongeorganiseerd protest op hun doelen en het belang dat zij aan parlementaire hervormingen hechtte, konden de meer radicale socialistische groepen zich niet achter een dergelijke vorm van politiek verschuilen. ‘Revolutie’ was hun streven, en vanwege de centrale rol van staking en dienstweigering in de revolutionaire theorie moesten zij toegeven dat ‘revolutie-maken’ in hun ogen een mannenaangelegenheid was. Door de dominante aanwezigheid van een type als mevrouw Van Stek-Punt, de prangende eisen, het politieke bewustzijn en de stevige acties van de vrouwen te negeren, verloor het RSC aan potentiële revolutionaire kracht.

Of het oproer succesvol was, is afhankelijk van de groep die wordt bestudeerd. De revolutionaire socialistische groep richtten zich na de gebeurtenissen vooral op het leger en probeerden de onvrede onder de gemobiliseerden met het bredere verzet rondom de oorlog en de voedselschaarste aan het ‘thuisfront’ te verbinden. De SDAP werd zich bewust van het feit dat zij

⁶⁰ Het Volk, nr. 5284, 2 juli 1917.

⁶¹ J. Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919* (Nijmegen 1979, 3^e dr.; 1^e dr. 1973) 73, 75-76.

⁶² *De Proletarische Vrouw*, nr. 21, 25 augustus 1917.

onvoldoende voeling met haar achterban had, maar Wibaut slaagde er door voortdurend aandringen bij de regering wel in om nieuwe voorraden te leveren. En de arbeiders? Met de aanvoer van nieuwe aardappelen leek ook hier het draagvlak voor oproer verdwenen.

Het voedseloproer was traditioneel het domein van vrouwen. Rudolf Dekker verklaart hun dominante aanwezigheid tijdens Hollandse oproeren in de 17de en 18de eeuw, in navolging van enkele theoretici, onder andere uit een bewuste verdeling van taken tussen mannen en vrouwen (vrouwen hebben vaak de rol van organisator, mannen volgen), daarnaast door tijdgenoten toegewezen karaktereigenschappen van onredelijkheid, opstandigheid en angst voor gebrek, ook konden vrouwen relatief ongestraft aan oproeren meedoen, en zij waren binnen het gezin verbonden met de voedselvoorziening.⁶³ Het grootste deel van deze verklaringen lijkt voor 1917 niet meer op te gaan. Opvallend is dat de ongelijke taakverdeling in plunderen en staken eerder voort lijkt te komen uit een positie in de samenleving (vrouwen thuis, mannen in fabriek). Daarnaast namen later in het oproer ook de vrouwen deel aan gewelddadigheden. De gender-verdeling moet wat betreft 1917 dus niet als bewust of absoluut worden gezien.

Ook was de traditionele voedselrel in 1917 meer gepolitiseerd. De socialistische partijen bemoeiden zich met het gebeuren op straat door ofwel het vuur aan te wakkeren, ofwel de arbeiders te kalmeren. Verder was de internationale politieke context van de Eerste Wereldoorlog in de propaganda van de SDP, de opmerkingen op straat, en de aanwezigheid van buitenlandse deserteurs en stakende geïnterneerden duidelijk aanwezig. Het politieke bewustzijn van de arbeiders zelf kwam onder andere tot uitdrukking in hun uitlatingen, een gang naar de burgemeester en kennis van het uitvoerbeleid van de nationale overheid. Wel was er nog steeds een aanzienlijke kloof tussen de socialistische theorie en de niet-ideologische eisen en acties van een meerderheid van de demonstrerende arbeiders. De vrouwen waren met de aanvoer van nieuwe aardappelen tevreden, de mannen steunden de voedselseis van hun echtgenotes, en ook met de dienstweigerende militairen liep het nog niet zo hard:

Ik zal je 's wat vertellen; als ik morgen an den dag m'n pakkie uittrek, dan ga ik in de lik en 't is uit met de bik van m'n vrouw en kinderen. Ik ken er die d'r gezin drie gulden uitkeuring hebben gekregen van den anti-militaristenbond. Maar daar kan mijn gezin niet van kommen.⁶⁴

De toestand van een verder vredig Nederland, waarin de levensomstandigheden nog niet zó schrijnend waren, zorgde ervoor dat de beweging uiteindelijk niet doorzette. Hier kon seinwachter Alders als eenzame revolutionair natuurlijk weinig aan veranderen.

63 Dekker, *Holland in beroering*, 51-60.

64 *De Telegraaf*, 4 juli 1917 (ochtendeditie).

Scriptieprijs 2008

Jaarlijks schrijven tientallen studenten aan universiteiten en hogescholen een scriptie over een historisch onderwerp. Daarmee komt een groot deel van het geschiedkundig onderzoek voor hun rekening. Helaas verdwijnt veel van dit materiaal in de spreekwoordelijke lade. Dat is bijzonder jammer. Vaak betreft het namelijk origineel, inspirerend en gedegen onderzoek. Daarom heeft de Historische Vereniging Holland in 2007 een prijs ingesteld voor de beste historische scriptie over een Hollands thema. Naast een geldbedrag krijgt de winnaar de kans zijn of haar werk in artikelvorm in Holland te publiceren.

De jury, bestaande uit redactieleden van het tijdschrift, heeft in 2008 de scriptieprijs toegekend aan Anne Petterson voor haar scriptie 'Aardappelnood. Amsterdamse arbeiders en het socialisme tijdens het Aardappeloproer van 1917'. Anne schreef deze bachelorscriptie aan de Universiteit van Leiden. De jury looft vooral de vlotte schrijfstijl en het gedegen onderzoek. Zij is er in geslaagd een veel vaker beschreven onderwerp op een nieuwe en enthousiaste manier voor het voetlicht te brengen.

Reviewartikel

Trekvaarten, trekpaden en trekschuiten

Ruim 350 jaar voor het uitbreken van de Mexicaanse griep was Nederland in de ban van de 'trekschuitkoorts'. De symptomen van deze epidemie waren eenvoudig te herkennen. Overal werden kaarsrechte trekvaarten gegraven en kwamen er goed georganiseerde trekschuitdiensten van de grond. In enkele decennia legden de steden in West- en Noord-Nederland maar liefst 658 kilometer trekvaart aan. Dit kostte de plaatselijke schatkisten een verbijsterende viereenhalf miljoen gulden.¹ Een bedrag dat toentertijd alleen te vergelijken viel met de kapitalen die nodig waren voor de grote droogleggingen in Noord-Holland of bij de oprichting van de VOC. Het uitgebreide trekvaartenetwerk dat zo ontstond, vormde bijna twee eeuwen lang de belangrijkste manier van transport in het waterrijke Nederland. Het belang van deze trekverbindingen is begin jaren tachtig uitgebreid beschreven in Jan de Vries' onvolprezen studie *Barges and Capitalism*. Nadien is het lange tijd stil geweest rond de trekschuit, maar de laatste jaren heeft het onderwerp zich op hernieuwde aandacht van vooral regionale historici kunnen verheugen. Tijd voor een laatste stand van zaken in dit typisch 'Hollandse' vakgebied door CHRISTIAAN VAN DER SPEK.

De trekschuitkoorts begon in 1631-32 met de aanleg van de trekvaart tussen Amsterdam – het onbetwistbare economische centrum van de Republiek – en Haarlem. De nieuwe verbinding bleek een doorslaand succes en het duurde dan ook niet lang voordat andere steden het voorbeeld van Amsterdam en Haarlem volgden. De bereidheid van stadsbesturen om enorme bedragen op tafel te leggen voor een trekvaart kan worden verklaard vanuit het streven naar economische vooruitgang. Snellere en betrouwbaardere verbindingen met het voor- en achterland zouden, zo redeneerden men, zorgen voor een betere concurrentiepositie en daarmee voor groei van de handel en nijverheid in een stad. Bovendien kon een stad natuurlijk niet achterblijven wanneer buurstedes wel trekvaarten aanlegden. Het kan geen verbazing wekken dat deze concurrentiestrijd heel wat politiek tumult veroorzaakte in de gedecentraliseerde Republiek. De trekschuitkoorts liet duidelijk de nadelen zien van het stedelijk particularisme in Holland. Doordat iedere stad vetorecht had in de vergaderingen van de Staten van Holland, en geen van de steden zijn naaste concurrent wilde tegemoetkomen, liepen de onderhandelingen over de aanleg van trekvaarten soms lange vertragingen op.

De aanleg van de kortere en snellere trekvaartverbindingen zorgde dus voor veel strijd

tussen de belangrijkste Hollandse steden. Toen Delft en Leiden in 1632 de aanleg van een trekpad langs de Vliet aankondigden, protesteerden Dordrecht, Gouda en Haarlem fel. Deze nieuwe vaarroute ging immers regelrecht in tegen het aloude binnenvaartmonopolie van deze steden. In de jaren vijftig van de 17de eeuw was het opnieuw mis. Gouda probeerde toen uit alle macht via de Staten van Holland – de instantie die het uiteindelijke octrooi moest verlenen – de aanleg van een trekvaart tussen Haarlem en Leiden te voorkomen, terwijl Haarlem en Leiden op hun beurt de komst van een trekverbinding tussen Gouda en Amsterdam dwarsboomden. De steden gunden elkaar het licht in de ogen niet als het ging om wie de beste vaarroutes met vooral Amsterdam onderhield.² In Waterland, ten noorden van het IJ, speelde hetzelfde probleem. Ook hier beconcurrerden de belangrijkste steden elkaar omwille van de vaarroute naar Amsterdam. Geen van de betrokken steden liet toe dat er een trekvaart werd gegraven buiten de eigen stad om. Een compromis bracht zoals zo vaak de oplossing. Men besloot tot de aanleg van twee parallelle trekvaarten van Hoorn naar Amsterdam: een via Purmerend en een via Edam en Monnickendam.³ In Zuid-Holland losten de steden hun onderlinge problemen op door de trekvaarten alleen open te

1 Jan de Vries, *Barges and Capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839* (Utrecht 1981) 42-43.

2 Christiaan van der Spek, "...tot gerieff vanden reysende man". Het 350-jarig bestaan van de trekvaart tussen Gouda en Amsterdam' in: Christiaan van der Spek

red., *Schipperen. Zeven eeuwen tussen IJssel en Gouwe* (Gouda 2008) 20.

3 John Dehé, "Een slaafsch en ongezond bedrijf". De geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland, 1630-1880 (Hilversum 2005) 62-3.

stellen voor personenvervoer. Het goederenvervoer moest gewoon gebruik blijven maken van de verplichte vaste route via Gouda en Haarlem. Om dit te garanderen, werd afgesproken dat de trekvaarten extra smalle en lage bruggen zouden krijgen, opdat vrachtschepen er niet door konden.

Met de komst van de trekschuit nam het personenvervoer in de Republiek een enorme vlucht. Door de grotere betrouwbaarheid en regelmaat kozen niet alleen zakenlieden, maar ook dagjesmensen voor de comfortabele trekschuit. Terwijl bij het beurtveer de aankomsttijden afhankelijk waren van de weersomstandigheden, kon men op de tijden van de gejaagde trekschuit de klok gelijk zetten. Tegenwind leverde niet langer grote vertragingen op en door de aanleg van aparte trekvaarten hoefden reizigers niet langer over gevaarlijke trajecten als het IJ en het Haarlemmeer te reizen. Alleen ijsvorming kon de trekschuit aan de kade houden. Het grootste voordeel was echter het feit dat de trekschuit, doordat er meer mensen in een keer mee konden reizen (ca. 25-30 personen), aanzienlijk minder kostte dan zijn naaste concurrent, de postkoets. De gemiddelde kilometerprijs voor een reis per trekschuit lag in Holland op 4,8 penning, terwijl reizigers met de postkoets rond de 11 penning per afgelegde kilometer moesten betalen, meer dan het dubbele.⁴ Het lage tarief van de trekschuiten werkte de democratisering van het reizen onherroepelijk in de hand.⁵ Eind 17de eeuw maakten jaarlijks vele honderdduizenden mensen gebruik van de trekschuit.

Maar voordat het zover was, moest er eerst heel wat overlegd en onderhandeld worden. Hoe dit proces precies verliep, staat uitgebreid beschreven in het boek *De nieuwe trekweg langs de Vliet. Het jaagpad van Leiden tot de Leidschendam en de trekschuitdiensten naar Delft en Den Haag 1636-1638*, van Martine van der Wielen-de Goede. Met oog voor detail weet de auteur een levendig beeld te schetsen van de moeilijkheden waarvoor stedelijke overheden zich gesteld zagen bij de aanleg van trekvaarten. De trekverbinding tussen Delft en Leiden was de eerste die na het succes van de lijn Amsterdam-Haarlem gereed kwam. Hoewel

achteraf gezien zonder meer kan worden gesteld dat ook deze verbinding een groot succes was, zou je dit, afgaande op de moeizame manier waarop de vaart tot stand kwam, niet direct zeggen. Tussen de eerste verkennende gesprekken in 1632 en de officiële opening van de trekvaart op 15 maart 1638 zaten zes jaren van praten, ruziën, plannen maken en plannen bijstellen. De daadwerkelijke uitvoering van het project verliep daarentegen vrij snel. Van het moment dat de eerste spade de grond in ging tot het moment dat het grondwerk was afgerond, zat amper 10 weken, met de kanttekening dat de afronding van het project (vooral de oplevering van de in totaal 22 bruggen) langer in beslag nam.⁶

Een zelfde beeld komt naar voren bij de aanleg van de trekvaart van Leiden naar Haarlem, twintig jaar later. Ook hier werd jaren plannen en ontwerpen gevolgd door een relatief korte, intensieve periode van graven en bouwen. In een half jaar tijd kwam de ruim 28 kilometer lange trekvaart gereed.⁷ Een prestatie van formaat, zeker wanneer men bedenkt dat alle werkzaamheden met de hand moesten worden uitgevoerd. Hoe dit huzarenstuk is geklaard, is recentelijk beschreven in de bundel *Blauwe ader van de Bollenstreek. 350 jaar Haarlemmertrekvaart-Leidsevaart 1657-2007*. Evenals bij de aanleg van het trekpad langs de Vliet tussen Leiden en Delft, werd het traject van de nieuwe trekvaart tussen Haarlem en Leiden onderverdeeld in parken (vakken) van 70 tot 200 roeden (1 roede is 3,767 meter), die apart werden aanbesteed. Aannemers konden zich op één of meerdere parken inschrijven en degene met de laagste prijs kreeg de opdracht toebedeeld. Opvallend is dat het merendeel van de grondwerkers niet uit de regio Leiden kwam, maar uit West-Friesland. Hier hadden deze mannen de afgelopen decennia veel ervaring opgedaan bij het werk aan de grote droogmakerijen. Toen de Schermer als laatste van de grote meren in 1635 was drooggevalen, zochten de grondwerkers werk in het aanleggen van trekvaarten.⁸ Tijdens de uitvoering werkten de verschillende aannemersploegen naast elkaar aan hun eigen stuk van het tracé. In de zomer van 1657 werkten

4 De Vries, Barges, 76.

5 Gerrit Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiseruimtes van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009) 319.

6 Martine van der Wielen-de Goede, *De nieuwe trekweg langs de Vliet. Het jaagpad van Leiden tot de Leidschendam en de trek-*

schuitdiensten naar Delft en Den Haag 1636-1638 (Leiden 2007) 69-82.

7 Roel Pots e.a. (red.), *Blauwe ader van de Bollenstreek. 350 jaar Haarlemmertrekvaart – Leidsevaart 1657-2007* (Geschiedenis, betekenis en toekomst (Leiden 2007) 33.

8 Van der Wielen-de Goede, *De nieuwe trekweg*, 77.

zo naar schatting 770 arbeiders aan het Haarlemse deel van de vaart en een even groot aantal aan het Leidse. Zij groeven een vaart van 18 meter breed en circa tweeënhalve meter diep. Van de gewonnen bagger legden ze een zeven meter brede kade aan, waarop het trekpad kwam te liggen.⁹

Aan de andere zijde van het trekpad groeven de grondwerkers, net als op het traject Leiden-Delft, een zogenaamde drainagesloot. Deze sloot was bedoeld voor de afwatering van de achtergelegen polders en zorgde er tevens voor dat boeren met hun schuiten eenvoudig van de ene naar de andere kant van hun landerijen konden varen, zonder dat ze gebruik hoefden te maken van de trekvaart. Deze en andere dure oplossingen waren nodig om de landeigenaren te vriend te houden en het project doorgang te laten vinden. Veel tijd ging verloren met het onderhandelen met de betrokken partijen en het afhandelen van de vele bezwaarschriften die binnen kwamen. Op het traject langs de Vliet moesten 193 percelen van 115 verschillende grondbezitters worden onteigend.¹⁰ Tussen Leiden en Haarlem waren er maar liefst 425 eigenaren.¹¹ De langdurige procedures rond het onteigenen van de grond, de discussies over het regelen van het recht op overpad, en de onderhandelingen over de hoogte van de afkoopsommen geven een geweldig inzicht in de overlegcultuur en het burgerrecht in de Republiek. Iedereen kon zijn grieven kenbaar maken bij het hoogheemraadschap en iedereen werd gehoord. De hoogheemraden speelden een bemiddelende – en uiteindelijk ook beslissende – rol tussen de stedelijke overheden en de gedupeerde landeigenaren.

Maar het aanleggen van een trekverbinding behelsde meer dan het graven van een vaart en het opwerpen van een trekpad alleen. Naast het grondwerk en de al eerder genoemde bruggen ging er ook veel tijd en geld zitten in de bouw van dienstwoningen voor de commissarissen, stallen ter verversing van de trekpaarden en uiteraard in tolhuizen (aan elke zijde van de trekvaart één). Over de bouw en geschiedenis van een van die tolhuizen, het Leidse tolhuis langs de trekvaart naar Haarlem bij Oegstgeest, is eveneens recentelijk een boek verschenen van de hand van Miep Smitsloo-de Graaff: *Tussen tol en trekvaart. 350 jaar het monument, het water en de mensen*. Bij

dit tolhuis werd niet alleen de tol over het water geheven, maar moesten ook reizigers die alleen gebruik maakten van het trekpad (te voet of per paard en wagen) betalen. Het geld dat op deze manier binnenkwam, werd gebruikt om de aanleg- en onderhoudskosten van de trekvaart te compenseren. Tot ver in de 20ste eeuw – dus lang na het verdwijnen van de trekschuitdienst in het midden van de 19de eeuw – was dit gebouw nog in gebruik als tolhuis.

Maar waren alle investeringen de moeite waard? De bedragen die de steden moesten betalen, logen er niet om. De aanleg van de trekverbinding van de Leidschendam naar Leiden, waarbij gebruik kon worden gemaakt van het bestaande riviertje de Vliet, kostte de sleutelstad niet minder dan 60.000 gulden. Dit was echter een schijntje vergeleken met de 450.000 gulden die de stad twintig jaar later samen met Haarlem moest ophoesten voor de aanleg van de trekvaart Leiden-Haarlem. Toch zaten de stadsbesturen hier niet over in. Met rond de 200.000 reizigers per jaar op het traject Delft-Leiden en circa 100.000 reizigers tussen Leiden en Haarlem waren de kosten snel terugverdiend. De Haarlemmertrekvaart/Leidsevaart was binnen 21 jaar winstgevend.¹² Maar lang niet overal was het rozengeur en maneschijn. John Dehé heeft in zijn dissertatie “Een slaafsch en ongezond bedrijf”. *De geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland, 1630-1880* duidelijk aangetoond dat de vijf Noord-Hollandse steden met hun plannen behoorlijk het schip zijn in gegaan. In de eerste tien jaar (inclusief de aanleg) kostte het trekvaartenetwerk de vijf betrokken steden circa 875.000 gulden; hier stond slechts een kleine 160.000 gulden aan inkomsten tegenover. De aanleg- en onderhoudskosten vielen in het moerassige Waterland stukken hoger uit dan verwacht en de passagiersaantallen haalden nooit het niveau van de trajecten tussen Amsterdam en Haarlem, of Leiden en Delft. Dit alles maakte dat het Noord-Hollandse netwerk nooit winstgevend is geweest. Vrijwel elk jaar moesten de steden geld op de vaardiensten toeleggen.¹³ Een scherper contrast met de situatie in het zuiden van Holland was haast niet mogelijk.

De boeken die de laatste jaren zijn verschenen over trekvaarten betekenen, in al hun verscheidenheid, een verrijking voor de historiografie

9 Pots, *Blauwe ader*, 33.

10 Ibidem, 48.

11 Miep Smitsloo-de Graaff, *Tussen tol en trekvaart. 350 jaar*

het monument, het water en de mensen (Oegstgeest 2007) 17.

12 Ibidem, 18.

13 Dehé, “Een slaafsch en ongezond bedrijf”, 96-97.

over dit Hollandse onderwerp. Ze laten zien dat regionale geschiedschrijving zeker iets kan toevoegen aan het reeds bestaande algemene beeld. Martine van der Wielen-de Goede gaat in haar mooi vormgegeven boek verder waar De Vries is gebleven. Zij beschrijft tot in detail wat er allemaal kwam kijken bij het opzetten en draaiende houden van een trekverbinding en geeft zo en passant een interessant kijkje in de bestuurlijke keuken van de Republiek. Hetzelfde, maar dan vele malen minutieuzer, doet John Dehé in zijn bijna vijfhonderd bladzijden tellende proefschrift over het openbaar vervoer in Waterland. Meer dan de andere hier beschreven boeken beschrijft hij naast de aanleg van de trekvaarten vooral ook het leven van de schippers die de trekschuiten bemanden en de dagelijkse organisatie van het trekschuitbedrijf. Bovendien behandelt hij als enige de belangrijke rol die de trekschuit heeft gespeeld bij het vervoer van brieven en kleine pakketjes, een vaak ondergewaardeerd aspect van de trekschuitdiensten. De bundel *Blauwe ader door de Bollenstreek* neemt in dit rijtje een iets andere plaats in. Hoewel de hoofdstukken in deze bundel niet allemaal even vernieuwend en diepgravend zijn, krijgt de lezer wel een duidelijk

beeld van de rol en functie van de trekvaart tussen Leiden en Haarlem in zowel het verleden, als in het heden en de toekomst. Naast artikelen over het ontstaan van de trekvaart gaat de bundel onder andere in op de trekschuit in de literatuur (de zogenaamde schuitedpraatjes), het ontstaan van luxe buitenplaatsen langs de vaart, de trekvaart als ecologische verbinding en als vaarroute voor watertoeristen. Het boek van Miep Smitsloo-de Graaff, ten slotte, is vooral voor mensen uit de regio Leiden/Oegstgeest interessant. Het boek geeft naast een gedetailleerde geschiedenis van het Leidse tolhuis vooral een overzicht van de persoonlijke herinneringen van de mensen die ooit met het gebouw te maken hebben gehad. De recente stroom aan regionale geschiedschrijving rond het trekvaartbedrijf heeft het standaardwerk van Jan de Vries niet overbodig gemaakt. Wel heeft het verduidelijkt hoe het uitgebreide trekvaartenstelsel in de 17de eeuw tot stand is gekomen en op welke wijze de trekschuit het leven van de vroegmoderne Nederlander beïnvloedde. Dit is een mooie stap voorwaarts. Laten we hopen dat historische studies over de overige trekvaarttrajecten niet opnieuw een kleine dertig jaar op zich laten wachten.

Boeken:

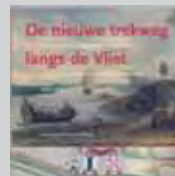
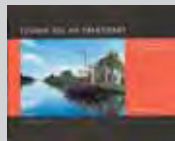
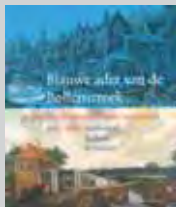
Dehé, John, "Een slaafsch en ongezond bedrijf". *De geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland, 1630-1880* (Hilversum 2005).

Pots, Roel e.a. (red.), *Blauwe ader van de Bollenstreek. 350 jaar Haarlemmertrekvaart – Leidsevaart 1657-2007* Geschiedenis, betekenis en toekomst (Leiden 2007).

Smitsloo-de Graaff, Miep, *Tussen tol en trekvaart. 350 jaar het monument, het water en de mensen* (Oegstgeest 2007).

Verhoeven, Gerrit, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009) 319.

Wielen-de Goede, Martine van der, *De nieuwe trekweg langs de Vliet. Het jaagpad van Leiden tot de Leidseham en de trekschuitdiensten naar Delft en Den Haag 1636-1638* (Leiden 2007) 69-82.

Metamorfose

Holland in India? Erfgoed in verval

*In de rubriek **Metamorfose** wordt het heden en verleden van een plek in Holland vergeleken. In deze aflevering kijkt MATTHIAS VAN ROSSUM over de grenzen van Holland en neemt ons mee naar de voormalige VOC-bolwerken Cochin en Nagapatnam in India. In welke staat verkeert dit Hollandse erfgoed?*

Hollands Cochin

Dampend staan de bomen in de ommuurde tuin. Het is warm, mistig haast. De geur van koffie. De smaak van wentelteefjes met honing. Of bruin brood en boerenomelet. Roodbruine dakpannen in verschillende tinten vormen het uitzicht. Het geluid van kraaien. Kalm gebabbel in Duits, Frans, Engels of een andere taal. Is dit een zomers toeristencafé in een oud Hollands dorpje? De vochtige hitte verraadts iets anders. Dit is Cochin: geen gehucht in een Hollandse polder, maar een oude handelsplaats aan de zuidwestkust van India. Eeuwen was de stad bekend bij de Grieken en handelaren uit heel Azië. Vanaf 1500 werd Cochin achtereenvolgens bezet door de Portugezen (1503-1663), Nederlanders (1663-1814) en de Engelsen (1814-1948).

In de stad komen elementen uit deze historische perioden nog steeds bij elkaar. Zoals op het paradeveld achter de St. Franciscus kerk, de oudste Portugese kerk in India (1503). De lange zijde van het veld wordt gedomineerd door een manshoge, witte muur met boven de poort 'VOC anno 1740' (afb. 1). De tegenoverliggende korte zijde van het paradeveld geeft plaats aan het oude in Brits koloniale stijl gebouwde gouverneurshuis. In de straten die van het paradeveld uitwaaiëren, staan de kenmerkende oude Portugese en Nederlandse huizen, die met hun stevige muren, lompe pijlers en kleine ramen vaak iets weg hebben van boerenvestingen. Langs de kust staan de traditionele 'Chinese visnetten'. Naast een strandje ligt de kleine Nederlandse begraafplaats. Aan de andere kant van de stad staat in de joodse wijk de synagoge met haar blauwwitte tegeltjes uit Canton trots naast het zogeheten 'Dutch palace'. Met een beetje zoekwerk zijn zelfs de joodse begraafplaats en de jainistische tempel te vinden. Of, als je goed kijkt, een vernieuwd pand met een ver Oosters of Arabisch karakter.

Het is niet moeilijk voor te stellen hoe Cochin ooit een aantrekkelijke haven- en handelsplaats geweest moet zijn (afb. 2). Zelfs in de 19de eeuw was Cochin nog onderwerp van een lovende reisbeschrijving die voor de stad een cruciale rol zag weggelegd in de 'ontwikkeling' van de Brits-Indische kolonie. Charles Allen Lawson beschrijft Cochin in *British and Native Cochin* als een levendige plaats, waarin Nederlandse protestanten in hun 'lompe', 'donkere' huizen worden wakker gehouden door de regelmatige feestdagen van katholieken en hindoes, die hun ceremonies kracht bij zetten met klokgelui, geklingel van ketels, getrommel, getrompetter en vuurwerk. De wijken buiten het 'fort', het Europese stadscentrum, beschrijft hij als een dagelijkse onophoudelijke chaos van geluid en beweging.

Een feest aan erfgoed

Hedendaags Cochin lijkt onveranderd en tegelijkertijd volkomen anders (afb. 3). Specerijen worden al jaren verkocht in Ernakulam – het Indiase deel van Cochin op het vasteland. De joodse

Afb. 1 Witte muur in Cochin met boven de poort: 'VOC anno 1740'.
Foto: M. van Rossum, 2009.

Afb. 2 Johannes Vinckboons, 1662, olieverf op doek. Gezicht op de stad Cochin, aan de kust van Malabar. Gezien van de zee, rechts een Hollandse koopvaarder, op de voorgrond enkele roeiboten. Bovenaan de plaatsnaam Couchyn. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 3 Vervallen huis in Fort Cochin, met zicht op Ernakulam, het nieuwe stads- en zaken- centrum van Cochin. Foto: M. van Rossum, 2009.

wijk is gevuld met Kashmiri antiekhandelaren, en op een enkeling na zijn alle joodse families verhuisd naar het beloofde land. Zelfs van de Nederlanders en Britten lijkt iedereen verdwenen. Cochin is rustig, voor Indiase begrippen haast dood. De straathonden zijn nieuwsgierig, opgevoed lijkt het soms. De muren zijn netjes, soms kleurrijk gepleisterd en de straten zijn schoon.

Het oude trotse stadje doet aan als een dorp. Rustig wandelende toeristen – en wachtende rickshaw-chauffeurs – voeren de boventoon. Het geheel geeft Cochin de sfeer van een openluchtmuseum. Maar zelfs dat is niet helemaal op zijn plaats. Want in het exploderende kakelbonte universum dat India soms kan zijn, lijken vermoeide en bebaarde toeristen Cochin vooral te beschouwen als een vluchthaven. Een oase van rust, schone hotels en westers eten. Met een toevallig decor van oude, Europees aandoende huizen. Af en toe draait deze beleving om en wordt Cochin juist gebombardeerd tot dé representatie van India. Dan zijn er busladingen pakkettoeristen die van cruiseschepen de stad in worden gedreven, onder begeleiding van vrolijke jonge vrouwen in oceanblauwe truien.

Beschermd tegen de Indiase werkelijkheid wordt het toeristenvee met sneltreinvaart langs de oude huizen gevoerd. Zij zijn onwetend over de complexe, mondiale geschiedenissen achter de restanten en blind voor de tekenen van geestelijke verwaarlozing van de prachtige stad. De meeste toeristen en lokale ondernemers hebben geen flauw idee welke Europeanen hier ooit actief zijn geweest. Met de VOC wordt rustig rondgespeeld, zoals blijkt uit een 'authentieke' toegang tot een hotel: boven de poort staat het teken van de VOC met datering 'Anno 1506'. Cochin staat nog overeind, maar is in alles slechts een verwaarloosde verbeelding van zichzelf.

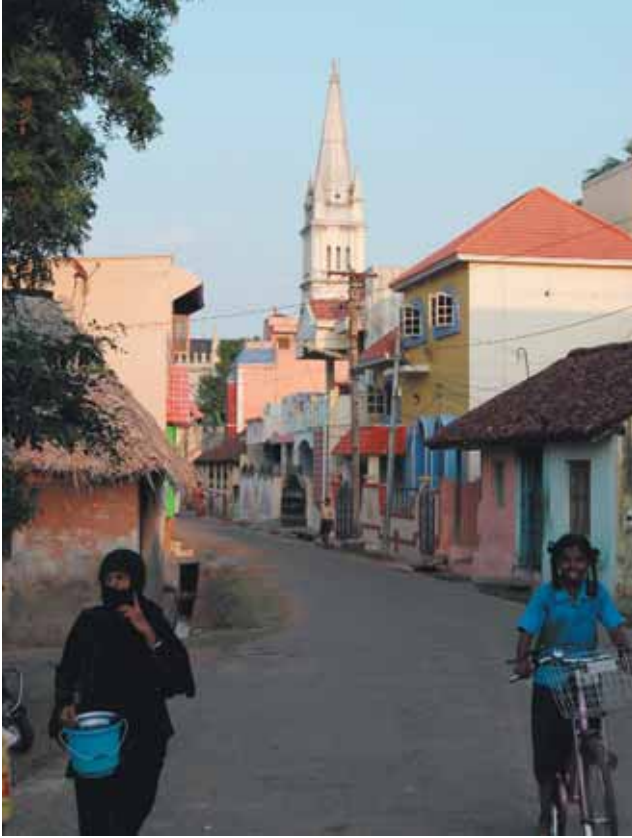
Afb. 4 Plattegrond van Nagapatnam, India, ca. 1695. Ingekleurde tekening, vervaardigd door Isaac de Graaff. Nationaal Archief, inventaris.nr. VEL 1082.

Verval in Nagapatnam

Toch is dat al een grote verdienste in het cultureel rijke India. Erfgoed van allerlei herkomst is vaak licht gehavend of fysiek ronduit verwaarloosd. Gebrek aan geld, toezicht, toegekende historische waarde en prioriteit spelen de vele monumenten parten. Een verschijnsel dat zich over de gehele linie voordoet, maar Nederlands erfgoed soms in het bijzonder lijkt te treffen. Niet alleen vanwege het lichte gebrek aan belangstelling vanuit Indiase zijde, maar juist vooral door gebrek aan belangstelling vanuit Nederland.

Zo is in Nagapatnam, de oude vestigingsstad aan de Indiase zuidoost kust, nog altijd de invloed van het Europese verleden te ontdekken. De cirkelvormige stadskern volgt de lijnen van het oude Nagapatnam (afb. 4). De spoorlijn loopt precies over de grens tussen het oude fort en de stad – vroeger gescheiden door een forse muur. Het centrum van de stad heeft nog altijd haar rechte stratenpatroon. Wandelend door de stad lijkt een 17de eeuwse kaart soms handiger dan de vaak onheldere gegevens van het moderne Google Maps. Tempels en moskeeën liggen nog op dezelfde plaats, met dezelfde naam. De smalle straatjes zijn schoner dan in de rest van India en hebben goten langs de kant. De huizenbouw doet koloniaal aan met rode dakpannen en afdakjes ondersteund door ronde houten of stenen pilaren (afb. 5).

Maar de meeste sporen van het Nederlands verleden zijn uitgewist, of worden min of meer aan de krachten van de tijd overgelaten. Het vroegere Nederlandse fort en de stadsmuren waren al met de komst van de Britten met de grond gelijk gemaakt – daar staat nu een grote fabriek en iets verderop een nieuwbouwwijk. Waarschijnlijk weet niemand in Nagapat-

Afb. 5 Zicht op de St. Lourdes Church en gekleurde huizen met dakpannen in multi-cultureel Nagapatnam. Foto: M. van Rossum, 2009.

Afb. 6 Deze tombe op de begraafplaats van Nagapatnam is gebouwd in 1709 voor de vrouw van gouverneur Johannes Van Steelant (1659-1716) en haar vier zontjes. Het is een zeldzaam en oudste koepegraf op de Coromandelkust. In het midden van de tombe staat vrouwe Fortuna afgebeeld in een rechthoek, omgeven door inheems florale versiering. In 1995 hebben rovers het graf opengehakt, waarna de onderkant lijkt te zijn 'vernieuwd'. Foto: M. van Rossum, 2009.

nam nog van het Nederlands verleden. Alleen de brandschoon geelwit gepleisterde St. Peter's Church draagt nog in Oudnederlands haar stichtingsgeschiedenis: 'Den 13 juny Anno 1774 is hier [...] gelegd den eersten steen door [...] Elisabet Schreuder [...] gemalinne van den weledelengestrogen Heer Gouverneur Reinier van Vlissingen.' Maar deze kleine hoeksteen lijkt te weinig – en te onleesbaar – om aan de Nederlandse wortels te herinneren. Als eerste predikant wordt binnen stug 'rev. I.A. Regil 1854-1858' vermeld. Het is een tastbaar verleden, waarvan het Nederlandse deel is afgeveegd, of op een hoeksteen na geelwit is gepleisterd.

Erger is het gesteld met het werkelijk tastbare stuk erfgoed in Nagapatnam: de begraafplaats. Gelegen in een achteraf straatje in de wijk op de plek van het vroegere fort, is zij vervallen en onbegaanbaar verwilderd. Lokale straatkinderen waarschuwen spontaan 'snake, snake' als je door het hoge gras een weg baant naar het graf van de familie van gouverneur Johannes van Steelant uit Delft (afb. 6). Het kenmerkende koepelgraf van zijn vrouw Anthonia Nilo (1677-1709) en haar drie overleden zoontjes (overleden in 1705, 1707 en 1709) wordt langzaam overwoekerd door oprukkende begroeiing, over de grond en op het dak van het monument. Het is symbool voor armlastig, vervallend Nederlands erfgoed in India. Ook op andere plekken dreigt voor begraafplaatsen gevaar. Zo is de toestand van de oudste van de twee begraafplaatsen in Pulicat – het vroegere Paliacatte aan de Indiase zuidoostkust – behoorlijk miserabel en wordt het ondanks de vroegere goede werken van Van der Lindendebouwbedrijf uit St. Michielsgestel tegenwoordig gebruikt als veredeld toilet. De Nederlandse begraafplaats van Tuticorin is in de jaren tachtig zelfs met de grond gelijk gemaakt en omgevormd tot een speelplaats voor de jeugd van de Katholieke Our Lady of Snows Basilica.

Temidden van een storm van erfgoedfanatisme op eigen bodem wordt het mondiale Nederlandse erfgoed omgeven door een verrassende stilte. Gebrek aan interesse – vanuit India en Nederland, vanuit erfgoedinstellingen en toeristen – leidt tot langzaam verval.

Hollands Spoor

Driemaal 't Gooi: Kasteel Sypesteyn, Dudok en Comenius

Deze keer is Hollands Spoor anders dan anders. In plaats van uitgebreide achtergrondinformatie bij een tentoonstelling, beeld of monument, presenteert ILONA VAN TUINEN hieronder een selectie van drie minder bekende musea binnen dezelfde regio, namelijk het Gooi. Op basis van deze selectie is het mogelijk om een leuke tocht uit te stippelen, die niet alleen deze oer-Hollandse regio doorkruist, maar ook voert langs historische bezienswaardigheden. Omdat Dudoks Raadhuis in Hilversum en Kasteel-Museum Sypesteyn doorgaans alleen op zondag zijn geopend, kan deze excursie dan ook het beste op deze dag worden ondernomen.

Loosdrecht – Kasteel-Museum Sypesteyn

Kasteel-Museum Sypesteyn is de ideale plek om de excursie te beginnen (afb. 1). Sinds kort organiseert het museum namelijk concerten op bepaalde zondagochtenden. Het is de moeite waard om vooraf te informeren op welke zondagen deze uitvoeringen plaatsvinden. Na het concert kunnen het kasteel en de tuin in alle rust worden bezocht.

Het kasteel ziet er ouder uit dan het is. Het werd gebouwd door Jonkheer Henri van Sypesteyn (1857-1937) in de eerste kwart van de vorige eeuw op de plek waar tot 1673 het slot van zijn voorouders had gestaan. Voor de bouw slaagde Van Sypesteyn erin om stenen te bemachtigen afkomstig van de verwoeste kastelen van Abcoude, het Vredenburg te Utrecht en Vreeland aan de Vecht. Van Sypesteyn liet de kostbare kunstcollectie van zijn familie in het kasteel onderbrengen en richtte het kasteel in als museum. Deze indrukwekkende verzameling is nog steeds hier te bewonderen.

De collectie bevat naast enkele 16de-eeuwse schilderijen, waaronder een werk van Maarten van Heemskerck (1498-1574), familieportretten van

schilders als Nicolaas Maes (1634-1693), Cornelis Troost (1697-1750) en Jan Maurits Quinkhard (1688-1772). Verder herbergt het kasteel Chinees porselein uit de 17de en 18de eeuw, alsmede de grootste verzameling van het befaamde Loosdrechtse porselein (afb. 2). De bezoeker kan ook diverse meubelen, 18de-eeuwse uurwerken, sculpturen van de late middeleeuwen tot ver in de 19de eeuw en vele modelstudies in terracotta, waaronder van Hendrick de Keyser de Jonge, bewonderen.

Een bezoek aan de tuin van kasteel Sypesteyn is zeker aan te raden en bovendien gratis gedurende de wintermaanden. In deze stijltuin, compleet met boomgaard, doolhof en slottuin, staan veel verschillende soorten, vaak zeldzame, bomen.

Hilversum – Museum Hilversum

Vlakbij Kasteel Sypesteyn ligt het betrekkelijk jonge Museum Hilversum, dat in 2005 is ontstaan uit een fusie tussen architectuurcentrum Dudok Centrum en het cultuurhistorische Goois Museum. Het museum is gevestigd in het oude raadhuis van Hilversum (1881), dat in 2005 is uitgebreid met

Afb. 1 Kasteel Sypesteyn gezien vanuit de tuin.

Afb. 2 Kasteel-Museum Sypesteyn, porseleinkamer.

Afb. 3 Museum Hilversum. Het voormalige raadhuis van Hilversum met een aanbouw van Hans Ruijsseenaars. Foto: Jan Derwig.

een nieuwe aanbouw. De rijke historische collectie bestaat uit Gooise kunst en kunstnijverheid en de topografisch-historische atlas (afb. 3). Een deel van deze collectie wordt over het algemeen in de depots bewaard, maar kan worden opgevraagd op de studieplek. In het souterrain is een permanente tentoonstelling over de snelle groei van Hilversum vanaf 1850, met filmbeelden, foto's, objecten, tekeningen en schilderijen. Daarnaast zijn er geregeld tijdelijke tentoonstellingen met uiteenlopende onderwerpen.

Van 27 maart tot en met 15 augustus 2010 is er in Museum Hilversum de tentoonstelling 'Een mooi ding! Ambacht en vormgeving 1890-2010'. Voor deze expositie wordt van een dertigtal vormgevers en ambachtskunstenaars werk bijeengebracht, waaronder meubels, sieraden, edelsmeden, glas, grafiek en textiel. De vormgevers en kunstenaars zijn onder meer: Hil Andringa, Chris Lebeau, Anthon Beeke, Jan des Bouvrie, Kobus de Graaff, Richard Hutten, Claudy Jongstra, Maria van Kesteren (afb. 4), Mieke Pontier, Tejo Remy en Jan Toorop.

Een van de doeleinden van het Museum Hilver-

sum is om de bezoeker informatie te verschaffen over de lokale architectuur en de inrichting van het landschap. In dit kader organiseert het museum regelmatig fietstochten en wandelingen langs belangrijke Hilversumse architectuur. Elke zondag om 14.00 uur is er een rondleiding in het beroemde huidige raadhuis van Hilversum (voltooid in 1931) van Willem Marinus Dudok (1884-1974), (afb. 5). De zogenaamde Dudok Dependance, gevestigd in het souterrain van dit raadhuis, is ook op woensdag toegankelijk voor publiek. Hier is een permanente tentoonstelling te zien over het leven en werk van Dudok.

Afb. 4 Maria van Kesteren, objecten.

Afb. 5 Raadhuis van W.M. Dudok, 1931. Foto: Robert Oerlemans.

Naarden-Vesting – Comenius Museum

Vanaf Hilversum is het niet ver naar de oude vestingstad van Naarden, waar het Comenius Museum is gevestigd (afb. 6). Het Comenius Museum is gewijd aan het leven en werk van de beroemde Tsjechische theoloog en pedagoog Jan Amos Comenius (1592-1670). Comenius bracht de laatste veertien jaar van zijn leven in Amsterdam door en werd in de toenmalige Waalse kerk in het huidige Naarden-Vesting begraven. Het museum bevindt zich sinds 1992 in een deel van de voormalige Weeshuiskazerne in Naarden-Vesting en biedt ook toegang tot het ernaast gelegen Comenius mausoleum, dat in 1936/37 werd opgericht.

Van 10 december 2009 tot en met 5 april 2010 is de tentoonstelling 'Kinderbijbels in het Comenius' te zien (afb. 7). Deze tentoonstelling is mede ontwikkeld door Willem van der Meiden, die onlangs is promoveerd op de geschiedenis van de kinderbijbel aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Met bruiklenen van het Nationaal Onderwijsmuseum, het Bijbels Museum, het Hernhutterhuis, de At-

Afb. 6 Entree Comenius Museum.

las van Stolk en de Afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, het Nederlands Bijbelgenootschap en de eigen collectie van Willem van der Meiden, worden verschillende kinderbijbels getoond, alsmede schoolplaten en originele kinderbijbellustraties van Isings. Het Comenius Museum is een zeer geschikte locatie voor deze tentoonstelling. Comenius geldt als een van de belangrijkste geleerden die de bijbel voor kinderen toegankelijk trachten te maken.

Naast deze tijdelijke expositie is ook de vaste tentoonstelling 'Vivat Comenius' te zien. Hierin wordt aan de hand van acht in een kring geplaatste panelen het verhaal verteld van het leven van Comenius, onder begeleiding van muziek uit zijn tijd.

Afb. 7 Hermine Schäfer, Arc van Noach, omslag van het Kleutervertelboek voor de Bijbelse geschiedenis van Anne de Vries, 1995 (30° druk).

Praktische informatie

Kasteel-Museum SypesteynNieuw

Loosdrechtsedijk 150, 1231 LC Loosdrecht Tel: 035-5823208

Tot 26 maart 2010 alleen op zondag geopend, van 12.00 tot 16.00 uur

Op afspraak ook door de week voor groepen geopend

Gedurende de wintermaanden is bezoek aan de tuin gratis

Voor meer informatie: www.sypesteyn.nl

Museum Hilversum

Kerkbrink 6, 1211 BX Hilversum

Tel: 035-6292826

Dinsdag t/m zondag van 11.00 tot 17.00 uur

Voor meer informatie: www.museumhilversum.nl

Dudok Dependance (Raadhuis van Hilversum)

Dudokpark 1, 1217 JE Hilversum

Woensdag en zondag van 12.00 tot 16.30 uur

Op zondagen om 14.00 is er een rondleiding

Comenius Museum

Kloosterstraat 33, 1411 RS Naarden

Tel: 035-694 30 45

Dinsdag t/m zondag van 12.00 tot 17.00 uur

Koninginnedag gesloten

Voor meer informatie: www.comeniusmuseum.nl

BOEKBESPREKINGEN

F.S. Gaastra, *Geschiedenis van de voc. Opkomst, bloei en ondergang* (Zutphen: Walburg Pers, 2009, geheel herziene tiende druk, 208 blz., geïll., ISBN 90-5370-605-0, prijs €24,95).

Hoogleraar Maritieme Geschiedenis Femme Gaastra van de universiteit Leiden heeft zijn standaardwerk *Geschiedenis van de voc* volledig herzien. Hij schrijft in zijn inleiding: 'de omvangrijke aanwas van literatuur over tal van aspecten van de geschiedenis van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in de afgelopen jaren maakte het nodig om voor deze nieuwe uitgave de tekst te herzien en uit te breiden' (blz. g).

Voor veel van de nieuwe ontdekkingen en bronnen is Gaastra zelf (mede) verantwoordelijk. Hij begeleidt vele promovendi die nieuw materiaal aanboren op het gebied van de voc. Daarnaast was Gaastra actief in het Tanap-project dat beoogde een nieuwe generatie historici in Azië te kweken,

die op basis van Nederlandse bronnen de geschiedenis van het eigen land beschreven. Ook werd getracht de archieven van de voc in Afrika en Azië in een betere toestand te brengen en toegankelijk te maken.

De nieuwe inzichten en bronnen hebben vooral geleid tot aanpassingen in de drie hoofdstukken die handelen

over de expansie van de voc in Azië, over het karakter van de vestigingen overzee en de omvang en samenstelling van het compagniepersoneel, en tenslotte over de ontwikkelingen in scheepvaart en handel. In de overige twee hoofdstukken bespreekt Gaastra de oprichting en organisatie van de voc en de politieke en financiële problemen in de 18de eeuw. Deze twee hoofdstukken hebben nog dezelfde opzet als de eerdere drukken van de *Geschiedenis van de voc*.

Gaastra geeft in interviews aan dat zijn benadering vooral economisch is. Dat doet niet af aan het complete beeld van de voc dat de lezer krijgt bij het lezen van het boek. De vijf hoofdstukken vertellen samen een duidelijk verhaal, waarbij gedegen geschreven teksten, prachtige kleurrijke illustraties, citaten uit bronnen en veel cijfermateriaal elkaar afwisselen. Gaastra is een begenadigd schrijver en ook voor de lezer die weinig bekend is met de geschiedenis van de voc is dit boek goed te lezen. Alle aspecten komen langs: de oprichting,

de producten die verhandeld werden, de Heeren XVII, het harde leven van de zeeman en het leven en werken in de handelsvestigingen. De hoeveelheid informatie leidt tot de conclusie dat ook de gevorderde voc-lezer aan dit boek een prima naslagwerk heeft.

Interessant zijn de door het hele boek doorgevoerde persoonlijke verhalen. Gaastra illustreert het grotere verhaal aan de hand van de belevenissen en acties van personen. Zo vertelt hij in het derde hoofdstuk over de rangen en standen van het personeel buiten de Archipel. Het bleek dat een zekere doorstroming van onderop naar de top wel mogelijk was. Voorbeeld is Johannes Thedes, die van eenvoudig soldaat opklom tot gouverneur-generaal (blz. 101). Bij de voc bleken connecties toch de belangrijkste factor en hij had dan ook een aanbevelingsbrief gekregen van een rijke oom. Zo'n persoonlijk verhaal maakt de *Geschiedenis van de voc* aantrekkelijker en brengt het grote verhaal dichterbij.

In het zesde hoofdstuk probeert Gaastra te verklaren waarom de compagnie ten onder ging in de 18de eeuw. 'Corruptie is een onvriendelijk woord' zei Gaastra in een interview. In zijn boek verklaart hij de ondergang vanuit institutioneel onvermogen om te breken met schadelijke praktijken als zelfverrijking en de verouderde methodes van financiering, die na 1794 tamelijk abrupt leidden tot een faillissement. De voc verloor ook de brede aanhang onder de Nederlanders en ging uiteindelijk ten onder aan de toenemende buitenlandse concurrentie.

Geschiedenis van de voc is een prachtig boek. Heel veel kleurrijke illustraties, tabellen en grafieken sieren de pagina's. Achterin treft de lezer een uitgebreid notenapparaat. Bij de bronnen- en literatuurlijst schrijft Gaastra dat die niet bedoeld is als 'uitputtende opsomming van alle verschenen studies over de compagnie' (blz. 191). Met de biografie wil hij inzicht geven in de huidige stand van zaken van het onderzoek en een leidraad aanbieden voor verdere studie. De lijst is twaalf bladzijden lang en zeer verhelderend, omdat niet alleen titels en auteurs worden gegeven maar ook een korte indicatie van de informatie die de bron levert. In de lijst worden zelfs internetsites genoemd, ook iets nieuws van deze editie. *Geschiedenis van de voc* heeft de aanduiding 'standaardwerk' meer dan zeker verdiend.

S.E. Wubbolts- de Boer

Jaap ter Haar, *Willem van Oranje* (Kampen: Uitgeverij Omniboek, 2009, 176 blz., ill., ISBN 978-90-205-2805-3, prijs €13,95).

‘Dat addergebroed!’ ‘Dat paapse uitschot!’ ‘Die Calvinisten zijn simpele idioten!’ ‘Zullen we meener pastoor een pak op z’n donder geven?’ ‘Broeder Fabricius moet branden!’ Het is de lezer van Willem van Oranje al na een aantal pagina’s duidelijk dat de frivole schrijfhand van historicus en kinderboekenschrijver Jaap ter Haar onmiskenbaar aanwezig is in diens boek over de prins. Aan het gescheld over en weer tussen de strijdende partijen valt Ter Haars voorkeur voor het schrijven van levendige verhalen duidelijk af te lezen. Het boek is dan ook duidelijk bewust zeer toegankelijk geschreven voor een brede doelgroep. De wat meer doorgewinterde historisch geïnteresseerde lezer zal echter het boek na lezing teleurgesteld terzijde leggen, omdat hij bijzonder weinig wijzer is geworden over de ‘gebiografeerde’.

Aan Ter Haars talent om een toegankelijk verhaal te vertellen doet dit niets af. Op heldere wijze wordt de situatie in de Habsburgse Nederlanden in de jaren vlak voor en na de geboorte van de prins beschreven. De belangrijkste ontwikkelingen aan het Spaanse hof in deze periode passeren de revue, evenals het ontluikende calvinisme in de Nederlanden en de Spaanse onderdrukking hiervan. De eerste protestantse gelovigen ijverden nog vooral voor de vrijheid van het belijden van hun nieuwe interpretatie van het christendom, maar al snel ontstonden er, ook in de hogere echelons, tekenen van ongenoegen over de Spaanse handelwijze, en sloeg het verzet langzaam om in een strijd voor een autonoom bestuur van de Nederlanden. Ter Haar weet dit proces aardig te vangen, maar vergeet onderwijl niet de mijlpalen in de strijd tegen de Spanjaarden aan te stippen. De voor iedere middelbare scholier bekende watergeuzen en de Beeldenstorm komen langs en er wordt nog eens herinnerd aan het feit dat de victorie in Alkmaar is begonnen.

Oranje ontpopte zich te midden van de aanzwellende volksopstand als geniaal bemiddelaar, die enerzijds als een volleerd diplomaat de juiste partijen op de juiste tijd tevreden wist te stellen, maar anderzijds niet aarzelde pragmatische keuzes te maken wanneer de situatie hem daartoe dwong. De aanstaande Vader des Vaderlands bekeerde zich in een zodanig tempo tot het calvinisme, dat hij daarmee de voortschrijdende ‘calvini-

sering’ van de Nederlanden fraai weerspiegelde. Onvermoeibaar bleef hij op zoek naar militaire en politieke steun en geld voor de financiering van bijeen te roepen manschappen om de strijd tegen de Spanjaarden voort te zetten. Welhaast vanzelf bereikte deze strijd een punt waarop voor volledig onafhankelijke Nederlanden gestreden zou gaan worden.

Het verhaal van de Nederlandse opstand is een reeds vaak vertelde episode uit de vaderlandse geschiedenis, maar Ter Haar weet, onder andere door de korte, felle quotes waarmee hij de tekst lardeert, het verhaal weer op een net andere wijze te vertellen. De teleurstelling slaat echter toe wanneer de auteur dieper op de persoon Oranje in zou moeten gaan. Ter Haar houdt zich angstvallig vast aan het beschrijven van de ontwikkelingen in de Nederlanden. Dat Oranje in dat proces een vooraanstaande rol speelt, staat natuurlijk buiten kijf, maar juist in een monografie over de Vader des Vaderlands mag verwacht worden dat de zielenroerselen van de prins bloot worden gelegd. Niets is echter minder waar: hij wordt vaak slechts zijdelings genoemd, waarna de beschrijving van de zich ontwikkelende volksopstand voortgezet wordt. Zelfs het laatste hoofdstuk, dat nota bene de titel ‘De dood van Willem van Oranje’ draagt, begint met een uitgebreide beschrijving van de karaktertrekken van de Spaanse koning Filips II.

Dit alles zorgt ervoor dat de prins bijna een figuranant wordt in een boek dat zijn naam draagt. Dat doet uiteraard niets af aan de vlotte pen van de auteur, maar laat de lezer wel achter met een gevoel van: was dit nou alles?

M. Ketelaars

Gerben Graddesz Hellinga, *Leiders van de Gouden Eeuw*, (Zutphen, Walburgpers, 2009, geïll., 176 blz., ISBN: 978-90-5730-623 5, prijs €29,95).

Het boek *Leiders van de Gouden Eeuw* valt in eerste instantie op door de mooie uitvoering. Het is prachtig geïllustreerd en het nodigt uit om het door te bladeren. Het boek geeft een overzicht van alle belangrijke personen die in het bestuur van de Republiek, zowel nationaal als regionaal, grote in-

vloed hebben gehad. Het is een vierde uitgave op rij. Eerder werden al de Zeehelden, de Pioniers en de Meesters van de Gouden Eeuw geportretteerd. In 'Leiders' worden in korte biografieën de belangrijkste stadhouders, raadpensionarissen, burgemeesters van Amsterdam en religieuze leiders van de 17de eeuw belicht.

Het boek begint met een kort overzicht van de geschiedenis van de Republiek. De schrijver benadrukt dat de titel 'de Republiek' of 'de Zeven Verenigde Nederlanden' misleidend is. De gewesten die aan het einde van de 16de eeuw in opstand kwamen waren niet 'verenigd'. Ze vormden al helemaal geen republiek en bovendien waren er geen zeven maar acht gewesten. Drenthe wordt vaak vergeten omdat de arme, dunbevolkte provincie geen gelijkwaardige vertegenwoordiging kreeg in het landsbestuur.

Met zoveel verschillen in achtergrond konden deze gewesten toch in bepaalde mate samenwerken. Het landsbestuur gedurende de 17de eeuw kenmerkte zich wel door een zekere grilligheid. Allereerst waren er natuurlijk de Oranjes. Zij tel-

den een grote aanhang onder het volk en wisten met hun monarchale ambities lange tijd het stadhouderschap naar zich toe te trekken. De raadpensionaris, de belangrijkste ambtenaar binnen de Staten-Generaal, voerde vaak een machtstrijd met de stadhouder waarbij karakter en persoonlijkheid een belangrijke rol speelde. Tijdens het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk (1650-1672) had raadpensionaris Johan de Witt veel macht, terwijl andere raadpensionarissen weer veel meegaander waren met de Oranjes. Een andere machtsfactor waarmee binnen het landsbestuur rekening moest worden gehouden, waren de burgemeesters van Amsterdam. Amsterdam, veruit de belangrijkste en rijkste stad binnen de Republiek, had met haar handelsbelangen veel in de melk te brokkelen. De belangen van de Amsterdamse regenten stonden vaak lijnrecht tegenover die van de stadhouders. Omdat Amsterdam het financieel centrum was, konden haar burgermeesters het zich veroorloven om grote invloed uit te oefenen op de buitenlandse politiek. Als laatste machtsfactor zijn er dan nog de predikanten. Deze religieuze leiders, calvinisten, speelden een ook niet te onderschatten rol. Afkomstig uit het

volk wisten de predikanten een populistische stem te verwoorden die niet genegeerd kon worden. De calvinisten waren vaak sterk Oranjegezind en vormde vaak één machtsblok met de stadhouders.

Leiders van de Gouden Eeuw is een overzichtelijk boek met veel illustraties. De biografieën geven een kort en helder overzicht van alle kopstukken uit de 17de eeuw. Als naslagwerk is het zeer handig. Het is een boek dat past in de hedendaagse trend van vernieuwde populariteit van de Nederlandse geschiedenis. Eén minpuntje moet wel genoemd worden. De schrijver is niet objectief in zijn taagebruik. Hij heeft het over 'ons land' dat een Franse invasie kan verwachten. Beter zou zijn een neutralere aanduiding als 'de Republiek', of 'de Nederlanden'. Daarmee zou het boek een meer wetenschappelijke status krijgen.

Liesbeth Brama

Arie Wilschut, *De tijd van pruiken en revoluties 1700-1800* (Zwolle: Waanders uitgevers, 2008, 160 blz., ISBN 978-90-400-8482-9, prijs € 17,95).

Met *De tijd van pruiken en revoluties* heeft Arie Wilschut een prima prestatie geleverd. Het zeer goed leesbare boek vertelt op toegankelijke wijze het verhaal van de Republiek in de 18de eeuw. Vergelijken met de 'gouden' 17de eeuw en de industriële 19de eeuw is de periode 1700-1800 altijd een beetje het ondergeschoven kindje van de geschiedschrijving geweest. Volgens Wilschut is dit volkomen onterecht. De 18de eeuw legde volgens hem de basis voor het moderne Nederland van vandaag en hij besluit zijn boek dan ook met een pleidooi om de vergeten 18de-eeuwse patriotten, Bataven en andere verlichte geesten een prominente plek te geven in de Nederlandse geschiedenis.

Het boek is het zevende deel van de tiendelige reeks *De kleine geschiedenis van Nederland* en is bestemd voor een breed publiek. Dit laatste blijkt vooral door de grote aandacht die aan de vormgeving is besteed. Het bevat talloze bekende en minder bekende illustraties die een prachtige aanvulling vormen op de tekst. Net als de rest van de serie is *De tijd van pruiken en revoluties* opgebouwd rond de canon van de Nederlandse geschiedenis, die voor het onderwijs is opgedeeld in tien tijdvakken, en komen de voor de periode belangrijkste gebeurtenissen en 'kenmerkende aspecten' aan bod. Er wordt dan ook uitgebreid stilgestaan bij de decadentie van de bovenklasse en de groeiende kloof tussen

arm en rijk in de Republiek, bij de Verlichting en bij de groeiende onvrede onder de bevolking. In aparte kaderteksten valt daarnaast nog eens extra informatie te lezen over een aantal bijzondere 18de-eeuwse personen als Douwe Egberts, Herman Boerhave, Eise Eisinga en Anna van Hannover.

In een viertal thematische hoofdstukken neemt Wilschut de lezer aan de hand van spannende anekdotes en leuke voorbeelden mee naar de 18de eeuw. Het eerste hoofdstuk gaat in op de economische situatie in de Republiek. Wilschut laat zien dat deze in de eerste helft van de eeuw minder slecht was dan vaak wordt aangenomen. Nederlandse kooplieden verdienen nog steeds veel geld en de Republiek was nog steeds een van de rijkste landen van de wereld. Het relatieve verval werd vooral veroorzaakt door de toenemende concurrentie uit het buitenland en de mercantilistische politiek die de Europese vorsten voerden. Het boek volgt hiermee de vertrouwde historiografische lijn. Wat dit hoofdstuk wel uniek maakt, is de pakkende manier waarop de auteur aan de hand van twee voorbeelden (de uitbraak van een paalwormepidemie en een heksenjacht tegen sodomie) de negatieve en angstige stemming van het land weet te treffen.

Maar de 18de eeuw bestond uit meer dan alleen verslechterende economische omstandigheden. Op wetenschappelijk gebied bijvoorbeeld speelde de Republiek nog lange tijd een vooraanstaande rol en ook de populariteit van geleerde genootschappen en rariteitenkabinetten zegt veel over het kennisniveau hier in den lande (hoofdstuk 2). De hoofdstukken 3 en 4 behandelen de politieke ontwikkelingen in de Republiek. Het Tweede Stadhouderloze tijdperk, de bijzondere positie van de Oranjes, het toenemende nepotisme van de regenten, de revolutie van 1747/48, de Vierde Engelse Oorlog, de opkomst en ondergang van de patriottenbeweging en de inval van het Franse leger worden allemaal kort en bondig beschreven.

Het boek eindigt in 1806 met de komst van Lodewijk Napoleon naar Nederland en het definitieve einde van de Republiek.

De kracht van *De tijd van pruiken en revoluties* zit hem niet zozeer in de diepte of de vernieuwende analyses – dat is immers nooit de opzet geweest – maar in de beeldende manier waarop het historische verhaal van de 18de eeuw is opgeschre-

ven. Wilschut weet dit te bereiken door de originele bronnen (pamfletten/tijdschriften) veelvuldig te laten spreken. Het boek bevat een prettige afwisseling van bekende historische ijkpunten als de aanhouding van Wilhelmina van Pruisen bij de Goejanvervellesluis en minder bekende gebeurtenissen als de kwestie rond de Schotse Brigade. *De tijd van pruiken en revoluties* is een aanrader voor eenieder die zich op eenvoudige en vermakelijke wijze wil verdiepen in de onterecht vergeten 18de eeuw.

Christiaan van der Spek

Marieke Kuipers (red.), *Toonbeelden van de Wederopbouw*. (Zwolle: Waanders, i.s.m. Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, 2007, 70 blz., geïll., ISBN 9-7890-400-8456-0, prijs € 19,40).

De architectuur uit jaren tussen 1940 en 1965, de zogenaemde Wederopbouwperiode, verheugt zich in een toenemende belangstelling. Vanuit de rijksoverheid wordt hierna al jarenlang onderzoek verricht, met als doel om de belangrijkste, voor deze periode meest representatieve gebouwen als rijksmonument te beschermen. In oktober 2007 presenteerde de minister van Onderwijs Cultuur en Wetenschap, Ronald Plasterk, de definitieve lijst van honderd topmonumenten uit het eerste deel van de periode tussen 1940 en 1958. Bij die gelegenheid verscheen het boek *Toonbeelden van de Wederopbouw*. Het werk bevat grootformaat foto's van alle toekomstige monumenten, voorafgegaan door een voorwoord van de minister en een korte toelichting over de honderd gebouwen. De toelichting geeft het belang van deze gebouwen aan, en in welk opzicht ze representatief zijn (toonbeeld) voor de wederopbouw. Het was een periode waarin vanzelfsprekend eerst de oorlogschade moest worden hersteld. Maar van de nood werd een deugd gemaakt. Het overheidsstreven ging verder naar totale modernisering en industrialisering van Nederland. Om dit te bereiken deden in het bouwbedrijf moderne materialen en technieken op grote schaal hun intrede. Deze hebben het gevarieerde karakter van de wederopbouwarchitectuur bepaald. Vanwege het specifieke karakter van de periode bevat de selectie daarom naast gebouwen zoals woonhuizen en kerken een flink aantal kantoor- en fabrieksgebouwen, en zelfs allerlei gebouwen voor infrastructuur, bijvoorbeeld transformatorstations. Opvallend zijn vooral toen

'nieuwe' gebouwsoorten zoals de eerste verzorgingstehuizen, een Jaknikker in Drenthe en een radiotelescoop. De foto's tonen de gebouwen niet mooier dan ze zijn, ze laten soms onverbloemd de huidige, niet altijd even rooskleurige toestand ervan zien.

Er zijn naar verhouding veel gebouwen in Zuid-Holland opgenomen, de meeste in de grotere steden. Dat is op zich niet verwonderlijk, in de Randstad werd het meeste gebouwd, maar het komt vooral door de verwoesting en de wederopbouw van de Rotterdamse binnenstad. Het leeuwendeel van de top-100, rond de twintig gebouwen, bevindt zich in deze stad. In de binnenstad betreft het, naast bekende gebouwen als het winkelcentrum de Lijnbaan en het Groothandelsgebouw, enkele grote bankgebouwen, waarvan de bouw opmerkelijk genoeg al kort na het bombardement van mei 1940 startte. Verder zijn ook enkele opslaggebouwen en kraaninstallaties in de havengebieden opgenomen. Ook Den Haag scoort getalsmatig vrij hoog, vooral met enkele grote ministeries, maar ook met het vroegere stationspostkantoor bij station Hollands Spoor, enkele flatgebouwen en het schoolgebouw van het Tweede Vrijzinnig-Christelijk Lyceum. De andere Zuid-Hollandse gebouwen liggen meer verspreid, onder andere in Delft een gebouw van de huidige TU in Delft, en in Leidschendam het vroegere PTT-laboratorium.

Bij de selectie van de top-100 is ook aandacht besteed aan toegepaste kunst, en daarvan laat het boek enkele verrassende voorbeelden zien. Het zijn kunstwerken die optimisme uitstralen, niet alleen dat van de echte, fysieke wederopbouw, maar ook van een onderliggende saamhorigheid. Daarin is de 'geest' van de periode als geen ander treffend weergegeven: allen tezamen de schouders eronder om Nederland weer te doen herrijzen en op te stoten in de vaart der volkeren.

Gertjan van der Harst

Bianca van den Berg, *De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan* (Hilversum: Verloren, 2008, 317 blz., geïll. ISBN 978-90-8704-059-8, prijs € 27,-).

De Sint-Janskerk van Gouda behoort tot de grootste middeleeuwse parochiekerken in ons land en heeft daarvan de grootste lengte. Die enorme omvang van de kerk is uiteraard tot stand gekomen door een reeks van verbouwingen en uitbreidin-

gen. Bianca van der Werf heeft daar in het kader van haar promotieonderzoek uitgebreid onderzoek naar gedaan. Ze bestudeerde uitputtend archiefbronnen tot ca. 1600 waaronder de kerktekeningen die vanaf 1543 vrijwel allemaal bewaard zijn gebleven. Haar onderzoek omvatte geen archeologisch of bouwhistorisch onderzoek maar zij kon wel beschikken over oudere resultaten van dergelijk onderzoek. Bovendien zijn in de kerk diverse bouwsporen zichtbaar. De auteur plaatst de kerk in opeenvolgende periodes binnen de architectonische context en de historische en maatschappelijke ontwikkelingen van die tijd. Zij legt relaties met enkele andere Hollandse stadskerken met vergelijkbare architectonische kenmerken, of weerspreekt door anderen eerder geopperde relaties. Het beeld dat van de opeenvolgende verschijningsvormen van de Goudse kerk ontstaat is verrassend.

Oorspronkelijk was de kerk een hofkapel ten noorden van het mottekasteel van de Heren Van der Goude. De oudste vermelding dateert uit 1278 en heeft betrekking op ontvangsten van kruis-tochtthienden. Vanaf 1350 toen de toren werd gebouwd is de kerk enkele malen uitgebreid. Aan de hand van een 15de-eeuws grafboek kon de plattegrond in de periode tussen 1413 en ca. 1475 worden gereconstrueerd. De kerk had toen een driebeukige opzet met stompe driezijdige sluiting waarmee in 1350 was begonnen. Die koorsluiting was verwant aan de nog steeds bestaande, maar later gebouwde koorsluiting van de Sint-Gommaruskerk in Enkhuizen. In 1510 was een verbreding van de kerk gereed gekomen tot een vijfbeukige hallenkerk waarvan het koor een omgang met topgevels had, vergelijkbaar met de Oude kerk en de Nieuwe-Zijdskapel in Amsterdam. De zijbeuken werden vervolgens verbouwd tot aaneengeschaalde zijkapellen met topgevels. De kappen daarvan lopen niet door tot het middenschip en eindigen met een dakschild. Daardoor onderscheidt de kerk zich van het zogenaamde Haagse hallentype. Na een brand in 1552 werd de kerk ten gevolge van bliksemingslag in de toren, hersteld. De bouwperiode loopt door tot 1610, met als laatste opvallende ingreep de verhoging van de toren. Daarna volgen herstellingen en restauraties.

Het lezen van het boek vergt enig ruimtelijk voorstellingsvermogen. De schrijfster kent elk hoekje van de kerk, maar de lezer heeft soms wat moeite zich te oriënteren. De uitklapbare plattegrond van de huidige kerk is handig, maar lastig te

vinden. De plattegrond, overigens zonder afbeeldingsnummer, blijkt helemaal achterin verstopt te zijn, half op de boekband geplakt, en naar binnen toe dicht gevouwen.

De tekst is uitgebreid voorzien van noten. Bovendien zijn er honderd pagina's aan bijlagen opgenomen. Het zijn transcripties van enkele interessante historische bronnen, zoals contracten en bestekken, enkele inspectierapporten en overzichten van restauratiewerkzaamheden en een beschrijving van het huidige gebouw. Uit de kerkrekeningen uit verschillende bouwperiodes zijn overzichten samengesteld, zowel chronologisch als alfabetisch, van werklieden die in die rekeningen worden vermeld.

Het is toe te juichen dat het diepgaand promotieonderzoek naar de geschiedenis van de Goudse Sint-Janskerk als handelsuitgave beschikbaar is gekomen. Het is misschien geen makkelijk te lezen boek, maar het is zeer rijk aan uiteenlopende informatie over een zeer interessante kerk.

Wim Weve

Martijn Andela, *De Gelderse Toren. Landgoed aan de IJssel. Microgeschiedenis van de eigenaren, hun huis en de tuin* (Zutphen: Walburg Pers, 2008, 224 blz., geïll., ISBN 978-90-5730-275-6, prijs € 29,95).

Wanneer men vanuit het dorp Dieren de Zutphense straatweg volgt in de richting Brummen, ontwaart men even voorbij Spankeren aan de rechterhand een grijze ronde toren; althans in de winter, want in het zomerhalfjaar wordt de toren door het gebladerte van de oprijlanen en het omringende geboomte aan het oog onttrokken. Dit is de Gelderse Toren, waarover Martijn Andela deze prachtige monografie geschreven heeft.

Het boek is bijzonder fraai uitgevoerd. Het is gedrukt op kunstdrukpapier en zeer rijk voorzien van opvallend mooie illustraties. De vele afbeeldingen van oude kaarten en prenten van het kasteel, het landgoed en zijn omgeving zijn van hoge kwaliteit, evenals de tientallen zwart/wit foto's uit de 19de eeuw. Werkelijk schitterend zijn de foto's die Han van Gool de laatste jaren maakte van de Gelderse Toren, van de bijgebouwen en van het interieur. Zijn situatiefoto's van het kasteel,

omringd door het magnifieke uiterwaardenlandschap langs de Gelderse IJssel, zijn juweeltjes. Het boek bevat een flinke bibliografie, een register van personen en plaatsen en een uitgebreid notenapparaat.

Andela schreef eerder al een doctoraalscriptie over het kasteel, maar pas later kreeg hij de beschikking over het verloren gewaande beheerarchief van de Gelderse Toren. Daardoor was hij in staat een veel uitgebreidere en gedetailleerde uiteenzetting te geven van 'de ruimtelijke ontwikkeling van het landgoed in de ruimste zin van het woord in de periode 1535-1921'(13). De scriptie beperkte zich tot de middeleeuwse vorm en functie van de toren. In dit boek echter heeft Andela, op grond van schriftelijke en visuele bronnen, alsmede door middel van een analyse van de tuin en een onderzoek in de toren zelf, getracht de transformatie van de Gelderse Toren en de tuinaanleg in de voorbije eeuwen te reconstrueren. Daarin is hij bijzonder goed geslaagd.

Andela begint zijn relaas over de Gelderse Toren in 1535. Voordien moet er al een toren hebben gestaan, maar daarover is niets met zekerheid bekend. Uit 1535 echter stamt de oudste schriftelijke bron betreffende de toren. Het is een akte waarin niemand minder dan Karel van Egmond, hertog van Gelre, opdracht geeft aan de aannemer Roeleff Leydecker om een oude toren af te breken en aldaar een nieuw gebouw op te trekken. In 1538 schonk de hertog deze 'toeren in de weert to Spankeren' aan zijn bastaardzoon Karel de Jonge ter gelegenheid van diens huwelijk met Fenna van Broeckhuysen. Het gebouw heet dan nog 'den Roeden Thoerne tot Spankeren', maar later is men de toren kennelijk naar zijn eigenaar, Jonker Karel van Gelre, gaan vernoemen.

In de loop der eeuwen werden er af en toe bescheiden verbeteringen aangebracht en in de eerste helft van de 18de eeuw op wat grotere schaal, met name in het interieur. Maar de huidige gedaante van de toren is het resultaat van de wel zeer radicale verbouwing in 1868-1869 door Jan Brink Evers. In 1867 was de eigenaar, Alexander van Rhemen, in het huwelijk getreden met Caroline Leembruggen. Het jonge echtpaar wilde op het landgoed gaan wonen. Het kasteel was toen echter een bouwval en zou bijna geheel moeten worden afgebroken om er een goed bewoonbaar huis van te maken. Aanvankelijk was Van Rhemen van zins om de toren nog verder te laten vervallen, zodat er een schilderachtige ruïne zou ontstaan, gelegen in een fraai

landschapspark. Elders in het park wilde hij dan een nieuw herenhuis laten bouwen. Andela wijst erop dat Alexanders ideeën geheel pasten in de tijd dat men parken wilde verfraaien met ruïnes, pagodes, grotten of tempeltjes. Een landschap moest 'schilderachtig' zijn. Gebouwen en landschap-

pen werden bekeken of het schilderijen waren.

Van Rhemen bedacht zich echter en besliste dat het gebouw in 'ouden stijl' moest worden herbouwd. Maar dat betekende geenszins dat de toren gerestaureerd werd naar de toestand van 1535, doch dat hij werd opgetrokken in wat Andela noemt 'de evocatieve, historiserende architectuur' (56). Zodoende werd de Gelderse Toren naar het ontwerp van Jan Brink Evers bepleisterd en van 'middeleeuwse' torentjes, kantelen en pseudoschietgaten voorzien. De auteur wijst er terecht op dat de Gelderse Toren met deze wijze van herbouw bepaald geen unicum was. Ook elders werden van oorsprong middeleeuwse gebouwen in de 19de eeuw naar Engels model omgewerkt tot 'castellated houses'. Andela noemt als voorbeelden onder andere de verbouwing in 1835 van kasteel Beverweerd bij Werkhoven, de Sandenburg en huis Scherpenzeel. Bij al deze verbouwingen werd het roemrijke verleden in de beleving van de adellijke bewoners kennelijk sterker geëvoceerd door verzonnen 'middeleeuwse' elementen dan door een historisch juiste reconstructie, die in hun ogen slechts een weinig representatief kasteeltje zou opleveren. De stijl van deze verbouwingen wordt ten onrechte veelal neogotiek genoemd.

De hoofdmoot van het boek (ongeveer 70% van de tekst) bestaat uit de twee hoofdstukken (2 en 3) waarin Andela uitvoerig en met grote aandacht voor de technische details, de verbouwing van de toren en de geschiedenis van de tuinaanleg behandelt. Daarin ligt, naast de reeds genoemde bijzondere en fraaie illustraties, dan ook de grote waarde van dit boek.

Hoofdstuk 1 gaat over de eigenaren en de archieven die zij hebben nagelaten. De auteur behandelt de eigenaren in korte biografieën. Hij geeft duidelijk aan dat deze gebaseerd zijn op literatuuronderzoek, 'omdat een onderzoeker ook zijn beperkingen moet kennen en het accent van het onderzoek op de transformatie van het landgoed lag' (13). Helaas heeft hij bij zijn beschrijving van Wilt Jan

van Broeckhuysen, heer van de Gelderse Toren van 1673 tot 1708, een volslagen verouderde interpretatie van de Plooierijen (1702 - 1717) overgenomen uit Schepenen aan de Zuiderzee van J. Duinkerken. Volgens Duinkerken waren de Plooierijen niet meer dan een factiestrijd, een strijd om de macht tussen de regentengeslachten die op de kussens zaten, zoals Broeckhuysen (de Oude Plooi), en de voormalige regentengeslachten die door de stadhouder waren buitengesloten (de Nieuwe Plooi). Deze visie is al in de 19de eeuw met een keur van argumenten weerlegd door Nijhoff en Jonkers Nieboer en in de 20ste eeuw door Haak en Driessen. Zeer gedegen gebeurde dat in de dissertatie van mevrouw Wertheim-Gijse Weenink, getiteld *Democratische Bewegingen in Gelderland 1672-1795* uit 1973. Zij toonde op grond van gedetailleerd onderzoek aan dat het bij de Nieuwe Plooi om een democratiseringsbeweging ging waartegen de heersende oligarchie zich fel verzette. En zo zijn de Plooierijen ook in de modernere handboeken opgenomen, zie: P.J. Meij e.a., *Geschiedenis van Gelderland en Jonathan I. Israel, De Republiek 1477-1806, Deel II*.

Han C. Vrieling

Nel Noordervliet-Jol, *Scheveningen in oude teksten* (Scheveningen: Uitgeverij 'Mijn Leeuw', 2008, 184 blz., geïll., ISBN 978-90-803395-4-5).

Lokale historische verenigingen floreren als nooit tevoren. Dat het onderzoek van plaatselijke geschiedenis en genealogie niet aan leeftijd gebonden is, blijkt uit de recente publicatie van Nel Noordervliet-Jol: *Scheveningen in oude teksten*. Deze bloemlezing, die een vijftigtal proza- en poëzieteksten met Scheveningen als thema bevat, presenteerde de auteur in november 2008 op haar negentigste verjaardag aan het publiek! Overigens boden bij deze gelegenheid vrienden van de historische en genealogische vereniging Scheveningen, waar Noordervliet als actief (bestuurs)lid bij betrokken is geweest, haar een liber amicorum aan (*Door Scheveningen verbonden*). In dit vriendenboek zijn twintig artikelen opgenomen die gewijd zijn aan uiteenlopende onderwerpen uit de Scheveningse geschiedenis: schoolmeesters en onderwijs in de 17de en 18de eeuw, een overzicht van Scheveningse reders in 1918 en een artikel gewijd aan een plaatselijke Scheveningse dichter Cornelis Gébel (1794-1859).

Deze Gébel treffen we ook aan in de bloemle-

zing van Noordervliet. Het gedicht Ada (1841) van Gébel is opgenomen in het hoofdstuk 'Scheveningen gezien in uitboezemingen'. De auteur legt in de inleiding uit dat uitboezemingen uitingen van een innig gevoel zijn, maar ze vertelt er niet bij of dit woord (Schevenings dialect?) de gebruikelijke omschrijving is voor het genre teksten die ze in dit hoofdstuk bijeen heeft gebracht. Deze uitboezemingen, in de vorm van pamfletten met gedichten, werden speciaal geschreven naar aanleiding van rampen (storm, brand, schipbreuk), en de opbrengst van de verkoop ging naar personen die getroffen waren door deze rampen, bijvoorbeeld naar de vrouwen en kinderen van verdronken vissers. Het zijn overigens tamelijk sentimentele gedichten: 'Helaas! Haar Robbert kwam niet weer: // Zijn bodem was vergaan. // En Nederland, gehuld in rouw, // Plengde om die arme weduwnaar // En om haar kroost een traan' (110).

Behalve het hoofdstuk met uitboezemingen bevat het boek nog drie andere hoofdstukken: 'Historie in teksten', 'Vreemdelingen zien Scheveningen' en 'Scheveningen in Gedigten'. Vooral dit laatste hoofdstuk bevat zeer uiteenlopende fragmenten; van een gedicht van G.A. Bredero (Amoureuus Liedtjen, posthuum uitgegeven in 1622) tot een lied van Paul van Vliet uit 2000 (Scheveningen). In sommige gedichten is het verband met Scheveningen wat minder duidelijk. Het gedicht *De meeuw* van Jacob van Maerlant uit de 13de eeuw is prachtig, maar heeft alleen een associatieve relatie met Scheveningen. De auteur geeft aan dat ze het gedicht geselecteerd heeft omdat de meeuw alom tegenwoordig is in Scheveningen. Ook het gekozen fragment van Bredero heeft alleen indirect iets met Scheveningen te maken: het gaat over een geliefde die naar zee is vertrokken.

Scheveningen en zijn bewoners komen duidelijk naar voren in de fragmenten die opgenomen zijn in de hoofdstukken 'Historie in teksten' en 'Vreemdelingen zien Scheveningen'. In dit eerste hoofdstuk gaat het om fragmenten van teksten die afkomstig zijn uit bijvoorbeeld het Haagsch Jaarboekje van 1890 en die bepaalde locaties (het vissershuisje 'het kalhuis') in het toenmalige Scheveningen beschrijven. Het tweede hoofdstuk bevat tekstfragmenten uit reisverslagen en dagboeken van buitenlanders. Het begrip buitenlanders is ruim genomen: ook het verslag van een Hagenaar is tussen de teksten van Engelse, Franse en Portugese vreemdelingen opgenomen! Bij deze verslagen tref je soms bijzondere observaties aan. Zo

merkt de Italiaan Edmondo de Amicis in zijn boek *Nederland en Zijne Bewoners* (1877) op dat de Scheveningse mannen en vrouwen 'groeten zonder het hoofd te buigen en zien daarbij hun man recht in de oogen, als wilden ze zeggen: "we hebben niemand noodig"' (83).

Deze bloemlezing is een bijzonder inspirerende manier om Scheveningen en zijn bewoners voor het voetlicht te brengen. De reproducties van de oorspronkelijke teksten en afbeeldingen maken het boek zeer sfeervol. Het feit dat enkele opgenomen gedichten en proza geen nauwe connectie met Scheveningen hebben, is niet erg storend. Wel had er hier en daar wat meer uitgelegd kunnen worden. In de teksten komen bijvoorbeeld allerlei spellingen van Scheveningen voor zonder dat hier iets over uitgelegd wordt (bijv. Schevelingen (118), of Scheevelling (29)). Ook wisselen de inleidende stukjes bij de tekstfragmenten sterk van kwaliteit. Op bladzijde 88 staat bij het reisverslag van de Engelsman G. Christopher Davies verder niets uitgelegd over deze persoon. Helaas zijn er ook wat slordigheden in de index en paginaverwijzingen geslopen.

Plaatselijke geschiedenis is vaak vooral interessant voor mensen afkomstig uit de betreffende plaats of regio. Scheveningen daarentegen spreekt een veel bredere groep mensen aan. Ook in de literatuur en in de literaire non-fictie is Scheveningen geen onbekende plaats van handeling. Mogen we uitzien naar een volgende bloemlezing met fragmenten uit de verhalenbundel *Op Scheveningen* van Helga Ruebsamen (1988) of uit het recent verschenen boek *Sonny Boy* van Annejet van der Zijl (2004)? Rond het thema Scheveningen zijn nog veel projecten mogelijk!

Biene Meijerman

Rias Olivier e.a. *Het Flauwe Werk*. 'De zee geeft, de zee neemt' (Ouddorp, Uitg. De Motte, Historische Vereniging voor Goeree-Overflakkee, 2009, 184 blz., geïll., ISBN 978-90-805116-3-7, € 24,50).

'Het Flauwe Werk' is een zeedijk, liggende bij Ouddorp, op Goeree. Die plek was al in de middeleeuwen 'de fontenel van de Kop van Goeree', een zwakke plek dus. Lange tijd trachtte men door middel van rijshouten dammen het achterliggende land tegen de zee te beschermen. Die dammen hielpen wel wat, maar ze sloegen ook bijna iedere winter weg en moesten dus in de zomer weer aangelegd worden. Nadat men in 1717 en 1739 ver-

geefs rijshouten dammen had aangelegd, ging men over op een andere strategie. Men stak een deel van het duin af en versterkte een deel van de duinhelling met klei en rijswerk. In 1752 verbeterde men die nieuwe zeevering aanzienlijk door de versterkingen onder een aanmerkelijk flauwere helling aan te leggen. Hieraan ontleent 'het Flauwe Werk' zijn naam.

Het boek *Het Flauwe Werk* is een jubileumboek, uitgegeven ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van De Motte, de Historische Vereniging van Goeree-Overflakkee. Het is echter tevens het magnum opus van Rias Olivier, de oprichter van De Motte. Hij is als archeoloog en historicus een amateur in de ware zin des woords, een bevlogen liefhebber van de studie van het verleden van Goeree. De meeste artikelen in dit schitterende boek zijn van zijn hand.

Het boek bevat onder meer een alleraardigst verhaal over hoe Rias Olivier gefascineerd raakte door het verleden van Goeree. Na de Ramp van 1953 betrok de familie Olivier in de zomer een bunker in de duinen bij het Flauwe Werk, die zij tot een vakantiehuis ombouwde en Duunhuus doopte. Vijfentwintig jaar lang werd het Duunhuus als vakantie-

en wekeindhuis gebruikt. Dat bracht de familie Olivier als vanzelf in contact met het Flauwe Werk. Daarbij hadden de kleine Rias en zijn oudere broer geluk. Want dankzij de aanleg van een nieuwe zeevering na de Ramp spoelden tussen 1955 en 1985 op het Flauwe Werk enorm veel resten bloot van meer dan vijf eeuwen bewoning en kustverdediging. Aanvankelijk mocht de kleine Rias met

zijn oudere broer Leen mee op diens zoektochten naar oud ijzer dat aan de oppervlakte was komen te liggen. Daarmee viel een aardig centje te verdienen. Op zekere dag echter vond Leen een koperen schijfje met het opschrift 'Zeelandia 1764' – een 18de-eeuwse duit van de provincie Zeeland. De belangstelling voor geschiedenis was gewekt. Bij Rias groeide die belangstelling uit tot een intense liefde voor archeologisch en historisch onderzoek. Al snel ontwikkelde hij zich van schatgraver tot historisch onderzoeker. Dit boek legt daarvan getuigenis af.

Allereerst geeft Jans Hoving een grondige verhandeling over de waterstaatkundige historie van het Flauwe Werk (8-23). Rias Olivier vult dat verhaal aan in het tweede artikel, 'Het Flauwe

Werk – een geschiedenis komt boven water' (26-31). Vervolgens behandelt Olivier in elf artikelen (34-147) de archeologische vondsten die op het Flauwe Werk zijn gedaan. Hij analyseert deze zo voortreffelijk dat het boek daardoor een grote meerwaarde krijgt. Het vertelt de lezer namelijk niet alleen over de historie van een stukje Goeree, maar leert hem veel over oude munten, rekenpenningen, zegelstempels, drenkeldoden en hun begrafenissen, schatvondsten, sleutels om horloges op te winden (waarvan er twaalf werden gevonden), spelden, pijpenkrabbers, etc. Een mooi voorbeeld van die meerwaarde is het stukje over het gevonden sluitgewicht dat men gebruikte voor weging bij 't lood, dus voor fijne weging van munten, medicijnen en specerijen (kaneel bijvoorbeeld, om met Staring te spreken).

Jeroen Rijpma beschrijft hoe tijdens de Tweede Wereldoorlog bij het Flauwe Werk en elders op Goeree vijftien bunkers werden gebouwd in het kader van de aanleg van de Atlantikwall (154-165). Het is een voornamelijk militairbouwtechnisch verhaal. Boeiend is het door Kees van Rixoord afgenomen interview van Riet Tanis-Hoek, dochter van de strandwacht (166-171). Zij woonde als kind in een huis vlak achter de dijk, maar na de Ramp van 1953 stond het huis op het strand, omdat de dijk was weggeslagen. 'Het was fantastisch. Als je zat te eten, zag je zo de schepen naar je toe komen varen. Raar, maar mooi' (171).

De zeespiegel stijgt en de golven worden krachtiger. Op den duur zullen sommige plaatsen langs de kust niet veilig genoeg meer zijn. Dat zijn de zwakke schakels. Eén van die zwakke schakels is het Het Flauwe Werk. Het boek eindigt dan ook met een mooi, verhelderend artikel van Sylvia Kodde over de dijkversterking van het Flauwe Werk (172-181). Op 5 september 2007 begon men met de werkzaamheden. De asfaltdeklaag is van de dijk afgehaald. Enorme vrachtwagens (de zogenaamde dumpers) hoogden vervolgens de dijk drie meter op. Aan de landkant is de dijk maar liefst 30 m verbreed, zodat een sterke binnendijk gevormd is. Daarna is een nieuwe asfaltaag aangebracht. Daar overheen legde men een afdeklag van zand waarop weer planten kunnen groeien. Op 29 mei 2009 is het nieuwe Flauwe Werk in gebruik genomen.

Het gebonden boek in A4-formaat is schitterend uitgegeven met fraaie illustraties op vrijwel iedere pagina. De foto's van de opgegraven voorwerpen zijn van een gestoken scherpte. Ook is bijzonder veel werk gemaakt van het topografisch materiaal.

De in royaal formaat gereproduceerde kaarten uit vier eeuwen zijn magnifiek.

Han C. Vrieling

S.A.C. Dudok van Heel, *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten. Hun geschiedenis en hun portretten. De Heijnen-maagschap 1400-1800* ('s Gravenhage, Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, 2008, 2 banden, 1134 blz., geïll., ISBN 978-90-805689-52, prijs € 75,-).

Genealogie is populair. Bijna allemaal kennen we wel iemand die zich bezighoudt met zijn familiegeschiedenis. 'Tot hoever kunnen we onze voorouders terugvinden?', is de hamvraag. 'Waar komen ze vandaan?' 'Hoe zagen ze eruit?' 'Waar hielden ze zich mee bezig?' 'Welke rol speelden ze in de samenleving?' Allemaal vragen waar deze (amateur)genealogen zich mee bezighouden.

De historicus Dudok van Heel houdt zich in de studie *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten*, uitgebracht ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, bezig met soortgelijke vragen. Dudok van Heel heeft al eerder gepubliceerd over de geschiedenis van Amsterdam en heeft ook op dit gebied zijn sporen verdiend. In deze studie beschrijft hij op bijzonder uitgebreide wijze de geschiedenis van de Heijnen-Boelen-maagschap. Voor dit familieonderzoek gebruikt hij de geëigende archieven, niet alleen in Nederland, maar ook in België, Duitsland en Frankrijk. De literatuur is ingezet ter controle of aanvulling van de archiefbronnen. Een aantal hoofdstukken is in aangepaste versie eerder verschenen in andere uitgaven van de auteur.

In zes inleidende hoofdstukken gaat Dudok van Heel in op de historische ontwikkeling van de stad Amsterdam en de belangrijke rol die deze maagschap hierin speelt. De stamouders van deze maagschap zijn Margriete Claes Heijnszoonsochdochter, getrouwd met Dirck Boel Heinricxzoon. Zij zijn daarmee de stamouders van zo ongeveer de hele Amsterdamse elite en in later tijden ook van een flink deel van de Europese adel.

De auteur schetst een beeld van de katholiek-protestantse verhoudingen in de stad van voor de alteratie van 1578 en volgt hen in de samenleving daarna. Hij bespreekt in de eerste drie hoofdstukken het Amsterdam van vóór de alteratie van 1578. De stad werd bestuurd door diverse maagschappen,

oligarchieën, waarvan de Heijnen-Boelen-maagschap een zeer invloedrijke was. In de volgende twee hoofdstukken beschrijft hij respectievelijk de katholieke staken en de protestantse nazaten na 1578. Het laatste hoofdstuk sluit af met het omstreden huwelijk van koning Willem I met de Belgische gravin Henriëtte d'Oultremont (1841). Graaf Ferdinand d'Oultremont, de vader van de bruid, was een nazaat van burgemeester Claes Heijn Claeszoonszoon uit de oudste katholieke staak. Haar moeder, Johanna Susanna Hartsinck was een nakomelinge van burgemeester Andries Boelen uit een der jongere regerende protestantse staken.

In een tijdspanne van circa vier eeuwen breidt de Heijnen maagschap zich uit tot ongeveer tienduizend leden, uitvoerig door Dudok van Heel beschreven in het parenteel. Het is een overzicht van de nakomelingen in zowel mannelijke als vrouwelijke lijnen en vormt de kern van deze studie. Alhoewel het parenteel een duidelijke structuur heeft, is de tekst niet makkelijk te lezen. De auteur heeft zich dit gerealiseerd en biedt de lezer dan ook op pagina 1044 een handreiking. Jammer dat deze ná het parenteel is opgenomen.

Dudok van Heel beperkt zich niet tot geboorte-, huwelijks- en sterfdata en -plaatsen, maar noemt bijvoorbeeld ook opleiding, titels en heerlijkheden. Waar mogelijk vermeldt hij uitgebreid overige bijzonderheden van de nazaten. Zo wordt het parenteel hier en daar gelardeerd met wetenswaardigheden, zoals bijvoorbeeld op bladzijde 229, waar hij verhaalt over de 'geestelijke onvolwaardigheid en invaliditeit' van één van de leden van de maagschap. In het parenteel zijn daarnaast tal van familieportretten opgenomen.

Al met al geeft dit prachtig vormgegeven familieverhaal een schat aan informatie. Terecht meent de redactie dat dit onderzoek onontbeerlijk is voor sociaal-historische analyses en met alle genealogische, biografische en iconografische gegevens een basis kan vormen voor nieuw onderzoek op tal van gebieden (10).

Paula Dix-Hertogh

Uitgeverij Verloren

S. Groenveld, **Het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621**. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Uitgave van het Haags Historisch Museum, 152 blz., gebonden, geïllustreerd (kleur), ISBN 978-90-72550-05-7, €19,-

Dit fraai geïllustreerde boek beschrijft de achtergronden van de Bestandssluiting in 1609 en laat zien waarom in 1621 toch weer tot oorlog werd overgegaan. Ruime aandacht krijgen de conflicten tussen arminianen en gomaristen, de dramatische botsing tussen prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt en datgene wat zich verder afspeelde tijdens het Twaalfjarig Bestand.

Wezen en weldoen. 375 jaar doopsgezinde weezenzorg in Haarlem. Onder eindredactie van Piet Visser, 196 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978-90-8704-085-7, €25,-

Het eerste doopsgezinde weeshuis in Haarlem dateert van 1634 en was daarmee een van de oudste doopsgezinde weeshuizen in Nederland. De hier beschreven geschiedenis van weeskinderen en regenten, tot aan de sluiting van het laatste huis in 1962, is nauw verbonden met het wel en wee van de stad en de verschillende doopsgezinde gemeentes.

Bertus Wouda, **Een stijgende stand met een zinkend land**. Waterbeheersings-systemen in polder Nieuw-Reijerwaard 1441-1880. 121 blz., gebonden, geïllustreerd (deels kleur), ISBN 978-90-8704-124-3, €15,-

In dit boek worden de vier waterbeheersingssystemen beschreven die de polder Nieuw-Reijerwaard in de periode 1441-1880 achtereenvolgens heeft gekend. De wisselwerking tussen de landschappelijke en maatschappelijke veranderingen speelt in dit boek een belangrijke rol. De focus ligt hierbij op Ridderkerk en het omringende platteland.

Deze boeken zijn verkrijgbaar in de boekhandel en te bestellen bij Uitgeverij Verloren.

Bij rechtstreekse bestellingen (onder de €100,-) worden verzendkosten in rekening gebracht.

Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200bs Hilversum. Tel. 035-6859856, fax 035-6836557 bestel@verloren.nl

Erratum Holland 2009-4

Bij het reviewartikel 'Retourtje New York-Amsterdam' is tot onze spijt de naam van de auteur, Matthias van Rossum, weggevalen.

Inhoud

42ste jaargang nr. 1, 2010

ARTIKELEN

MICHEL REINDERS

'De borgers komen uyt alle steden met requesten'. Pamfletten, petities en de transformatie van politieke cultuur in de late 17de eeuw 3

ANNE PETTERSON

Aardappelnood. Amsterdamse arbeiders en het socialisme tijdens het Aardappeloproer van 1917 18

REVIEWARTIKEL

CHRISTIAAN VAN DER SPEK

Trekvaarten, trekpaden en trekschuiten 40

METAMORFOSE

MATTHIAS VAN ROSSUM

Holland in India? Erfgoed in verval 44

HOLLANDS SPOOR

ILONA VAN TUINEN

Driemaal 't Gooi: Kasteel Sypsteyn, Dudok en Comenius 50

BOEKBESPREKINGEN

54

Aan dit nummer werkten mee:

Anne Pettersen (1987) studeert geschiedenis aan de Universiteit van Leiden, waar ze de research master 'Political cultures and national identities' volgt. Haar afstudeeronderzoek richt zich op de rol van de stad in de vormgeving van het 19de-eeuwse nationale denken in Nederland. Anne is redactielid van *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* en actief in de Werkgroep Geschiedenis van de Wiardi Beckman Stichting. Contact: a.f.pettersen@umail.leidenuniv.nl.

Michel Reinders (1979) promoveerde in 2008 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op zijn proefschrift over het Rampjaar 1672, dat in 2010 bij Uitgeverij Balans in een Nederlandstalige versie verschijnt. Hij schreef diverse publicaties over 17de-eeuwse politiek en pamfletten. Contact: reinders@fhk.eur.nl.

Christiaan van der Spek (1983) is AiO aan de Universiteit Utrecht waar hij over vier jaar hoopt te promoveren op het Nederlandse leger in de Franse Tijd (1806-1813). De afgelopen jaren deed hij voor het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) onderzoek naar het Staatse leger in de 18de eeuw en de Bijzondere Bijstandseenheid Krijgsmacht. Daarnaast publiceert hij regelmatig over zijn woonplaats Gouda en de scheepvaart door deze stad. Contact: c.w.vanderSpek@uu.nl.

Matthias van Rossum en Ilona van Tuinen zijn redacteurs van *Holland*.

Omslagontwerp: Het Lab, Arnhem.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail info@verloren.nl

HOLLAND

